

Cairo Under the *Mamlūks*: From Urban Development to the Cultural-Religious Metropolis of the Islamic World

Dr. Zeinab Fazli

Assistant Professor at the Department of History of Islamic Culture and Civilization, Faculty of Theology, Al-Zahra University, Tehran, Iran.

Email: z.fazli@alzahra.ac.ir

Abstract:

During the pre-modern era and parallel to widespread political transformations, cities all over the Islamic world (even those serving as centers of civilization) underwent significant changes, to the point that their position shifted in the political, social, and cultural-civilizational geography of the Islamic world or among neighboring regions. This holds true for the city of Cairo, the most important Islamic city in North Africa. The present article employs the historical urban studies approach and seeks to examine the significant historical developments that influenced the appearance, structure, and identity of Cairo during the *Mamlūk* era (648-923 A.H./1250-1517 A.D.), influenced by the *Mamlūk* rulers *Bahrī* and *Burjī*. The findings indicate that with the emergence of the *Mamlūk* state, Cairo initiated a distinct phase in its urban history during which it solidified and enhanced its cultural and religious centrality within the Islamic world. While *Qala'at al-jibal* served as the administrative and political center of *Mamlūk* Cairo, the city experienced physical and environmental development and previously disparate areas were integrated. The flourishing of areas such as *Bulaq* and their incorporation into *Mamlūk* Cairo, as well as numerous noble residences, bazaars, bathhouses, caravanserais, and commercial shops, transformed *Mamlūk* Cairo into one of the largest cities of its time. In this context, Cairo superseded Baghdad in terms of status and importance, thanks to sustained security and the presence of survivors from the Abbasid dynasty. In addition, the city transformed into the focal point of aspiration for *Sūnnī* Muslims thanks to the flourishing of educational institutions, an increase in the number of *khānqāhs* (*Sūfī* lodges), and the concentration of leading scholars and intellectuals from across the Islamic world in the city.

Keywords: Muslim Urbanization, *Mamlūk* Cairo, *Mamlūks*, *Qala'at al-jibal*, *Birkat al-Fil*, *Bulaq*.

سال ۵۷ - شماره ۲ - شماره پیاپی ۱۱۵ - پاییز و زمستان ۱۴۰۴، ص ۴۲ - ۱۱	HomePage: https://jhstory.um.ac.ir
شاپا چاپی X ۷۰۶ - ۲۲۲۸	شاپا الکترونیکی ۴۳۴۱ - ۲۵۳۸
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵	تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۷
نوع مقاله: پژوهشی	DOI: https://doi.org/10.22067/jhstory.2025.96197.1413

قاهره مملوکی؛

از توسعه شهری تا کلان شهر فرهنگی-مذهبی جهان اسلام

دکتر زینب فضل‌لی

استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.

Email: z.fazli@alzahra.ac.ir

چکیده

در ایام و ادوار پیشامدرن، به موازات تحولات سیاسی فراگیر، شهرهای جهان اسلام، حتی شهرهای مرکز تمدن نیز در معرض تغییرات مهم قرار می‌گرفتند تا جایی که اغلب جایگاه این شهرها در جغرافیای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی-تمدنی در جهان اسلام و یا در میان مناطق هم‌جوار تغییر می‌یافت. این مهم درباره شهر قاهره، مهم‌ترین شهر اسلامی شمال آفریقا نیز صدق می‌کند. مقاله حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از روش شهرپژوهی تاریخی، تحولات تاریخی مهم مؤثر در وجهه، کالبد و هویت رخ داده در شهر قاهره در دوره ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ق) و متأثر از حاکمان مملوک بحری و برجی را بررسی نماید. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد با ظهور دولت ممالیک، قاهره مرحله متفاوتی از تاریخ شهری خود را آغاز کرد که طی آن این شهر، مرکزیت فرهنگی و مذهبی خود در جهان اسلام را تثبیت کرد و ارتقا داد. در شرایطی که قلعه الجبل مرکز اداری و سیاسی قاهره مملوکی به شمار می‌رفت، این شهر از منظر فیزیکی و محیطی توسعه یافت و مناطق مختلف جدا از هم آن به هم پیوستند. شکوفایی مناطقی مانند بولاق و الحاق آن به قاهره مملوکی و وجود منازل اشرافی پرشمار، بازارها و حمام‌ها، مهمان‌خانه‌ها، خان‌ها و حجره‌های تجاری متعدد در آن، موجب شده بود تا قاهره مملوکی به یکی از شهرهای بزرگ جهان آن روزگاران تبدیل شود. با این اوصاف، افزون بر اینکه قاهره در این دوره، به واسطه امنیت مستمر و حضور بازماندگانی از بنی‌عباس از نظر جایگاه و اهمیت جایگزین بغداد گردید، در سایه‌سار شکوفایی آموزشی مدرسه‌ای و افزایش شمار خانقاه‌ها، تجمع عالمان و دانشوران تراز اول از سراسر جهان اسلام، به کعبه آمال مسلمانان اهل سنت نیز تبدیل شد.

کلیدواژه‌ها: شهرسازی مسلمانان، قاهره مملوکی، ممالیک، قلعه الجبل، برکه الفیل، بولاق.

مقدمه

یکی از ویژگی‌های مهم شهر قاهره در مقایسه با پایتخت‌های پیش از تأسیس مصر اسلامی این است که به‌رغم تغییر دولت‌ها در مصر از فاطمیان به بعد، حتی در شرایطی که این دولت‌ها از منظر سیاسی و مذهبی کاملاً با همدیگر تفاوت و نیز تقابل داشتند، همچنان جایگاه خود را به‌عنوان پایتخت و مرکز سیاسی و اداری و نیز فرهنگی-تمدنی سرزمین مصر حفظ کرد. نکته قابل توجه و مهم درباره قاهره و جابه‌جایی قدرت‌ها و دولت‌ها در مصر این است که برخلاف بسیاری از پایتخت‌های دیگر، این شهر نه تنها طی این تحولات اهمیت پیشین خود را از دست نداد، بلکه حتی در هر کدام از این ادوار و تا دوران معاصر توسعه یافت و بخش‌ها و مناطق جدیدی بدان افزوده شد. به همین سبب نیز قاهره همواره در ادوار مختلف یکی از مراکز مهم فرهنگی و تمدنی جهان اسلام به شمار می‌رفت. در این میان سؤالی مطرح می‌شود که اگر قاهره در دوره فاطمیان (۳۵۸-۵۶۷ق) شهری با هویت اسماعیلی-فاطمی (قاهره فاطمی نخستین) و چند فرهنگی (قاهره فاطمی متأخر) با حاکمیتی اسماعیلی محسوب می‌شد و در دوره ایوبیان (۵۶۷-۶۴۸ق) و در سایه سیاست‌های حاکمان ایوبی هویتی سنی-ایوبی یافت، در روزگار ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ق) چه تحولاتی را از منظر توسعه شهری و اجتماعی تجربه کرد که طی آن به کلان‌شهر فرهنگی و مذهبی مهمی در جهان اسلام و تسنن تبدیل گردید؟

بی‌تردید برای مطالعه جهت دست یافتن به پاسخ این پرسش باید مطالعات پیشین را از نظر گذرانند. به‌واسطه قدمت و اهمیت تاریخی قاهره، به‌مانند دوره تاریخی ممالیک، مطالعات متعددی درباره این شهر مهم مصر و شمال آفریقا منتشر شده است؛ با این ملاحظه که قاهره عصر مملوکی یا در چهارچوب تحولات تاریخی خرد و کلان دوره مملوکی مطالعه شده و یا به‌عنوان دوره و مرحله‌ای از تاریخ هزارساله آن دیده شده است. براین اساس، در اینجا به بررسی مطالعاتی پرداخته می‌شود که از نظر موضوعی قرابت بیشتری با مقاله حاضر دارند. جان ا. ویلیامز^۱ در «Construction Urbanization and Monument in Mamluk Cairo»، شهرسازی و بنیان‌نهاد شدن بناهای تاریخی در قاهره مملوکی را بررسی کرده و می‌کوشد تا زمینه کلی ساختن بناهای بزرگ و مهم دوره ممالیک، تحولات شهرسازی قاهره مملوکی را تبیین کند و تا حدود زیادی نیز در تحقق هدف مدنظر خود کوشیده است،^۲ هر چند توجه چندانی به تحول و ارتقا جایگاه قاهره در چهارچوب تحولات فرهنگی جهان اسلام نشان نمی‌دهد. ایمن فؤاد سید در کتاب

1. John Alden Williams.

2. Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 33-45.

القاهرة خَطَطُهَا وَ تَطَوُّرُهَا العِمْرَانِي طي فصلی مستقل،^۳ به شیوه به‌روز شده خط‌نگاری در مصر تحولات شهر قاهره در عصر ممالیک را بررسی و بناها و رخداد‌های مهم مربوط به قاهره در این دوره را معرفی می‌کند. د. برن-ابوسیف^۴ نیز در "The Mamluk City" به‌صورت مختصر سرنوشت شهری قاهره در دوره ممالیک را توصیف کرده است.^۵ با این اوصاف، در این مطالعات عوامل مؤثر بر دگرگونی جایگاه قاهره و ارتقا آن به کلان‌شهر مذهبی و فرهنگی در سطح جهان اسلام کمتر مورد توجه و تحلیل و تبیین قرار گرفته است. از این‌رو، این پژوهش با اتکا بر روش شهرپژوهی تاریخی در صدد پاسخ به این پرسش‌محوری است. در این روش مطالعاتی با رویکردی ترکیبی، تحولات تاریخی شهر از مناظر مختلف توسعه شهری متأثر از تحولات، فعالیت‌های عمرانی، تغییرات اجتماعی و تطورات فرهنگی با اتکا بر منابع و مآخذ متقدم و مطالعات تخصصی به‌صورت توأمان بررسی و تبیین می‌شود. در واقع در این مطالعات، در کنار منابع دست‌اول تاریخی، پژوهش‌های تاریخی مرتبط با مظاهر مختلف زندگی شهری به مانند هنر و معماری شهرها اهمیت بنیادینی دارد.

۱- شهر قاهره از تأسیس تا ظهور دولت ممالیک

شهر قاهره پس از بنیان نهاده شدن آن به دست فاطمیان در ۳۵۸ هجری، به یکی از شهرهای مهم عالم اسلامی از منظر سیاسی، فرهنگی و تمدنی تبدیل شد تا جایی که در اعتبار و شکوه ناشی از فعالیت‌های تمدنی رقیبی جدی برای شهری مانند بغداد عصر عباسی و درعین حال مهم‌ترین شهر شمال آفریقا به شمار می‌رفت. این شهر در دوره فاطمیان (۳۵۸-۵۶۷ق) از منظر تحولات توسعه شهری دو مرحله متمایز را سپری کرد. در مرحله نخست، قاهره به مثابه یک شهر سلطنتی و ویژه فاطمیان و منسوبان سیاسی و اعتقادی آن‌ها محسوب می‌شد، در این مقطع این شهر، با وجود اینکه به دلیل طرح اولیه‌اش شهری چهارگوش با حاره‌هایی مختلف^۶ و از نظر وسعت نسبتاً کوچک با سورهایی گلین محسوب می‌شد،^۷ اما به‌واسطه فعالیت‌های عمرانی بعدی رشد قابل توجهی را تجربه کرد و در کنار قصور فاطمیان مانند قصر الکبیر، بناهای ماندگاری مانند جامع الأزهر و جامع الحاکم در آنجا بنا نهاده شد.^۸ مرحله دوم توسعه قاهره فاطمی

۳. سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۳۰-۲۰۷.

۴. Doris Behrens-Abuseif.

۵. Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 295-316.

۶. نک. ابن‌عبدالظاهر، الروضة البهیة الزاهرة فی خطط المعزیة القاهرة، ۱۶-۱۷؛ ناصر خسرو، سفرنامه، ۸۸.

۷. مقریزی، الخطط، ۱۷۱/۲، ۲۲۰؛ ابن‌حماد، أخبار ملوک بنی‌عبید و سیرتهم، ۸۴.

۸. مقریزی، الخطط، ۲۶۷/۲؛ سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۷۰.

بر خلاف مرحله نخست، در دوران ضعف اقتدار سیاسی حاکمان فاطمی به انجام رسید. در این مرحله که از میانه‌های قرن پنجم هجری و بعد از واقعه فحطی بزرگ (الشدة العظمی یا الغلاء الكبير) آغاز شد و تا زمان برافتان این سلسله در ۵۶۷ق ادامه یافت، توسعه قاهره با محوریت وزرای قدرتمند پیش رفت تا جایی که وسعت قاهره از سورهای نخستین فراتر رفت و فسطاط پایتخت پیشین مصر را هم در برگرفت.^۹ سورهای جدید قاهره موسوم به «سور بدرالجمالی» در نیمه دوم قرن پنجم تجدید و متناسب با توسعه فیزیکی شهر و با مصالح سنگی تغییر یافت.^{۱۰} بدین ترتیب قاهره فاطمی در یک سده پایانی به اوج شکوفایی خود دست یافت که علاوه بر سورها و دروازه‌های باشکوه آن، بناهای متعدد در مناطق مختلف شهر زینت‌بخش آن بود.^{۱۱}

صلاح‌الدین ایوبی در ۵۶۷ق با برانداختن دولت فاطمیان، سلسله جدید را تأسیس کرد و به دنبال آن قدرت سیاسی حاکم بر قاهره نیز تغییر یافت. با وجود اینکه هویت قاهره با فاطمیان در آمیخته بود و این شهر نماد فرهنگی-تمدنی فاطمی-اسماعیلی دانسته می‌شد، در دوران ایوبیان نیز همچنان مقام پایتختی را حفظ نمود. با این اوصاف، در نتیجه سیاست‌های اتخاذ شده از سوی حاکمیت جدید، دگرگونه کردن هویت پیشین قاهره با از میان بردن مظاهر فرهنگی-تمدنی فاطمیان پیش برده شد.^{۱۲} از این رو، با هدف کاستن از اهمیت قاهره فاطمی، ارگی سلطنتی بر روی تپه‌ای از کوه المقطم بنا نهاده شد که به «قلعة الجبل» معروف گردید و با سکونت خاندان حاکمه در آن، به‌عنوان مرکز اداری و سیاسی قاهره در نظر گرفته شد.^{۱۳} با این حال، آنچه در اینجا از منظر تاریخ شهری اهمیت دارد این است که در نتیجه این اقدام، مرحله دیگری از توسعه شهری قاهره محقق شد. به دلیل فاصله قابل توجه قلعة الجبل با رود نیل و محدودیت‌های منابع آبی آن، برای تأمین آب مورد نیاز ساکنان این بخش از شهر، یکی از پروژه‌های مهم آبرسانی تاریخ قاهره به اجرا درآمد.^{۱۴} همچنین با اجرای طرح فراگیر سورهای سنگی بر گِرد قاهره (موسوم به سورهای صلاح‌الدین)، نواحی جدا از هم شهر، یعنی قاهره فاطمی و فسطاط، قطائع و نیز قلعة الجبل داخل محدوده

۹. نک. مقریزی، الخطط، ۱۴۲/۲.

۱۰. بلوم و بلر، «معماری روزگار فاطمیان و معاصرانشان در یمن، شام، جزیره، سواد»، ۴۴۷.

۱۱. فضلی، «قاهره فاطمی: از شهری سلطنتی تا مرکزی تمدنی برای جهان اسلام»، ۲۵۲-۲۴۳.

۱۲. نک. سید، القاهرة خطتها و تطورها العمرانی، ۱۹۰-۱۸۴.

۱۳. نک. مقریزی، الخطط، ۲۲۳/۲؛ کوننو، تاریخ شهرسازی جهان اسلام. ترجمه سعید تیزقلم زنوزی، ۲۳۵؛ کازانوا، تاریخ و وصف قلعة القاهرة، ۲۰؛

جومار، وصف مدينة القاهرة و قلعة الجبل، ۲۲۸-۲۲۷؛ فکری، مساجد القاهرة و مدارسها، ۱۴/۲.

۱۴. ابن مقفع، تاریخ بطاركة الكنيسة المصرية، ۸۸/۲؛ مقریزی، الخطط، ۶۴۸/۳-۴۶۹؛ جومار، وصف مدينة القاهرة و قلعة الجبل، ۲۳۸-۲۳۶؛ فضلی،

«قدرت سیاسی و تحول هویت شهری قاهره در عصر ایوبی»، ۸۹-۸۸.

سرزمینی داخل سور شهر قاهره قرار گرفتند،^{۱۵} تا جایی که می‌توان گفت با اجرای این طرح قاهره بزرگ پدیدار شد.^{۱۶} لازم به ذکر است که افزایش وسعت اراضی شهری قاهره در این حد متوقف نشد و در اواخر دوره ایوبیان، جزیره روضه نیز رو به آبادانی گذاشت و به صورت بخشی وابسته به قاهره ایوبی درآمد.^{۱۷} در کنار این تغییرات در کالبد شهری و وسعت قاهره، تحول مهم دیگر این دوره از تاریخ، تغییر ماهیت اجتماعی، فرهنگی و مذهبی آن از شهری فاطمی - اسماعیلی به شهری ایوبی - سنی آن بود.^{۱۸} در چنان شرایط تاریخی بود که با تأسیس دولت ممالیک، صفحه جدید و متفاوتی از تاریخ شهری قاهره گشوده شد.

۲- ظهور دولت ممالیک و آغاز دوران جدید در تاریخ قاهره

تأسیس دولت ممالیک در ۶۴۸ق، افزون بر اینکه دوران تاریخی متفاوتی را برای سرزمین مصر و به‌طورکلی غرب جهان اسلام رقم زد، برای شهر قاهره نیز نقطه عطف تاریخی بود. قاهره علاوه بر اینکه مقام و جایگاه پایتختی خود را حفظ نمود، به‌واسطه حضور و استقرار بازماندگان بنی‌عباس در آن با حمایت حاکمان مملوکی، عملاً در مقام دارالخلافه جانشین شهر بغداد قرار گرفت.^{۱۹} این بدین معنی بود که در شرایطی که خلافت عباسی بغداد برافتاده بود، اینک قاهره به‌واسطه سکونت شاخه جدیدی از خلفای عباسی، در کنار مرکزیت سیاسی پیشین، اهمیت مذهبی و معنوی نیز پیدا کرده بود و از این جهت نوعی از رهبری بر سایر مناطق و شهرهای اسلام را تداعی می‌کرد. از این رو، این شهر از ابعاد مختلف با تحولاتی مواجه شد که به‌گونه‌ای این دوره از تاریخ این شهر را با ادوار پیشین و پسین آن متفاوت می‌کرد. در این میان، تحولات کلان جهان اسلام در اواسط سده هشتم هجری به‌گونه‌ای پیش رفت که به ارتقا جایگاه و اهمیت قاهره منجر گردید. در این تحول، عوامل مختلفی نقش داشتند که در بین آن‌ها یورش و غلبه مغولان بر شرق جهان اسلام نقش مهمی ایفا کرد. مقاومت ممالیک در برابر حملات مغول و پیروزی در جنگ عین‌جالوت (۶۵۸ق) و نیز بیرون راندن صلیبی‌ها از شامات (۶۹۲ق) و برخورداری بلاد مصر از امنیت در قیاس با سایر سرزمین‌های اسلامی موجب گردید تا شمار بسیاری از دانشوران از سایر سرزمین‌های اسلامی راهی قاهره شدند.^{۲۰} از این رو، قاهره مملوکی طی حاکمیت دو شاخه حاکمان مملوکی بحری و

۱۵. نک. مقریزی، الخطط، ۲/۲۶۴؛ فولکف، القاهره مدینه الف ليله و ليله، ۸۱.

۱۶. فضلی، «قدرت سیاسی و تحول هویت شهری قاهره در عصر ایوبی»، ۸۹-۹۳.

۱۷. مقریزی، السلوک، ۱/۳۰۱، ۳۳۹-۳۴۰؛ همو، الخطط، ۵۸۲؛ ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، ۶/۳۲۰-۳۱۹، ۳۴۱.

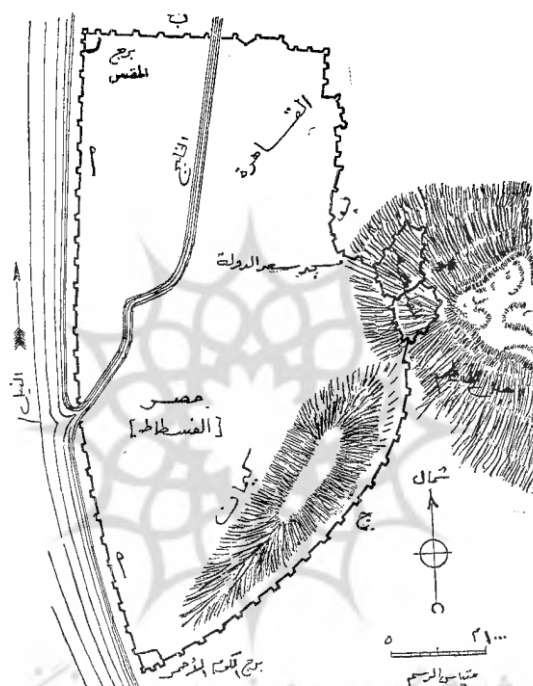
۱۸. نک. فضلی، «قدرت سیاسی و تحول هویت شهری قاهره در عصر ایوبی»، ۹۹-۹۸.

۱۹. نک. بختیاری، «خلافت عباسیان در مصر»، ۲۰۶ به بعد.

۲۰. نک.

برجی، به یکی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین شهرهای جهان اسلام تبدیل گردید. در این دوره، توسعه قاهره به‌رغم همه مشکلات و گاه آشفتگی‌هایی که در حاکمیت ممالیک به وجود می‌آمد، نه‌تنها متوقف نشد، بلکه به‌واسطه کوشش‌های عمرانی مملوکی رونق چشمگیری یافت.

تصویر شماره ۱: نمای کلی بخش‌های مختلف قاهره اواخر دوره ایوبی و اوایل مملوکی^{۲۱}

برای بررسی تاریخی تحولات شهری قاهره در دوره ممالیک باید چهار ملاحظه مهم را مورد توجه قرار داد. نخست اینکه هرگونه بررسی از چگونگی توسعه شهر قاهره و تغییرات یا احیاناً تحولات مربوط به حیات شهری آن به ناگزیر باید در چهارچوب محدوده کلی و گستره جغرافیایی قاهره بزرگ در نظر گرفته شود که بر نواحی مختلف متمایز تاریخی و پیشین این شهر مشتمل بر قاهره فاطمی، فسطاط و قلعه‌الجبل بود.^{۲۲} البته باید این ملاحظه را هم مدنظر قرار داد که در دوره ممالیک محدوده فیزیکی و جغرافیایی قاهره به شکل قابل توجهی از گستره جغرافیایی مشخص شده به‌واسطه اسوار صلاح‌الدین فواتر رفت و شهر بزرگ‌تر شد. دوره ممالیک از ۶۴۸ تا ۹۲۳ق، از نظر تاریخی اغلب به دو دوره متمایز دوره ممالیک بحری

۲۱. کازانو، تاریخ و وصف قلعه القاهره، ۴۶.

۲۲. نک. تصویر شماره ۱.

یا دولة الأتراك (۶۴۸-۷۸۴ق) و نیز دوره ممالیک برجی یا دولة الجراکسة (۷۸۴-۹۲۳ق) تقسیم می‌شود. افزون بر این، باید این واقعیت را در نظر داشت که شهرها و پایتخت‌های واقع در جغرافیای جهان اسلام همواره از سیاست‌های دولت‌های حاکم تأثیر زیادی می‌پذیرفتند. با این وصف، به دلیل الزامات ناشی از بررسی‌های تاریخی شهرها، می‌توان این دو دوره متمایز از نظر سیاسی عصر مملوکی را در مطالعه تاریخ شهری قاهره در امتداد هم و به مثابه یک دوره مستمر در نظر گرفت.^{۲۳} نکته سومی که در بررسی‌های تاریخ شهری قاهره مملوکی باید به صورت ویژه در نظر داشت اینکه بنابر سنن مرسوم در جوامع اسلامی در اکثر ادوار تاریخی و نیز پیشینه تاریخی خود شهر قاهره، در این دوره از تاریخ قاهره نیز بخش مهم و عمده‌ای از فعالیت‌های عمرانی و مرتبط با توسعه شهری متأثر از فرهنگ و مسائل اجتماعی غالب و عمدتاً از نوع ابنیه دینی و مذهبی بودند و مساجد جامع و مدارس در رأس آن قرار داشتند. از این رو، قاهره مملوکی به «مدینه الألف منذنة»/ «شهر هزار مأذنه» اشتهاار یافت؛ لقبی که از دوران ممالیک به قاهره کنونی به ارث رسیده است.^{۲۴} اما نکته پایانی این است که بر خلاف دوره ایوبیان که کالبد و ماهیت شهر قاهره متحول شد و طی آن مرکز اداری و سیاسی آن تغییر یافت،^{۲۵} شاکله قاهره ایوبی اساس توسعه شهری قاهره مملوکی بود تا جایی که همچنان قلعه الجبل در این دوره نیز مرکزیت خود در امور اداری و سیاسی برای قاهره را حفظ نمود. بر این اساس، در بررسی قاهره مملوکی و تبیین روند تبدیل آن به «کلان‌شهر فرهنگی-مذهبی جهان اسلام» در روزگار ممالیک در ادامه این مقاله این نکات و ملاحظات مدنظر قرار داده شده است.

۳- قلعه الجبل و مرکزیت اداری و سیاسی

دژ کوهستانی قاهره یا قلعه الجبل از دوره ایوبیان افزون بر اینکه مهم‌ترین قسمت شهر قاهره و قلب تپنده سیاسی و دیوانی آن نیز به شمار می‌رفت. با توجه به اینکه حاکمان مملوکی برخلاف ایوبیان، دلیلی برای حذف یا کنار گذاشتن میراث، تشکیلات و سازه‌های شهری پیشینیان خود نداشتند، در استمرار رویه پیشین، قلعه الجبل را به عنوان محل سکونت خود برگزیدند.^{۲۶} علاوه بر این، با حضور بازماندگان بنی عباس از ایلغار مغول در مصر و قاهره و تصمیم ممالیک بر احیاء خلافت بنی عباس با اهداف سیاسی، از ۶۵۹ق قاهره میزبان خلفای جدید عباسی شد و به دنبال آن الحاکم بامرالله در ۶۶۱ق در برج بزرگ قلعه الجبل

۲۳. سید، القاهرة خطتها و تطورها العمرانی، ۲۰۹.

۲۴. ابوشنار، أهمية المساجد فی الإسلام، ۷۶.

۲۵. نک. همو، ۸۲-۹۹.

۲۶. سید، القاهرة خطتها و تطورها العمرانی، ۲۱۰.

و به قاهره فاطمی نزدیک‌تر بود، بیش‌ازپیش مورد اعتنا قرار گرفت و بخش مهمی از فعالیت‌های عمرانی و ساخت‌وساز حاکمان ممالیک در این قسمت از قاهره متمرکز گردید.^{۳۱} در دوره سلطنت رکن‌الدین بیبرس (حک. ۶۵۹-۶۷۶ق) نخستین فعالیت‌های عمرانی سلاطین مملوکی در قلعه‌الجبل به‌صورت بازسازی باروهای این دژ آغاز گردید و برج‌های جدیدی نیز بر آن افزوده شد. همچنین در دوره این سلطان در قلعه‌الجبل، سازه موسوم به دارالعدل القدیمة به همراه قصر جدیدی در مکان مشرف بر بازار چارپایان (اسب فروشان) بنا گردیدند.^{۳۲} این اقدامات و ساختن بناهای مذکور در واقع، تلاشی برای تثبیت جایگاه قلعه‌الجبل به‌عنوان مرکز اداری و سیاسی قاهره بود. به دنبال این تثبیت، فعالیت‌های عمرانی در قلعه‌الجبل در دوران سلاطین مملوکی بعدی، از جمله دوره سلطان قلاوون (حک. ۶۷۸-۶۸۹ق) ادامه داشت. همچنین در زمان سلطنت الناصر محمد بن قلاوون (د. ۷۴۱ق) ساخت‌وسازهای مملوکی در قلعه‌الجبل در سطحی متفاوت‌تر و بالاتر استمرار یافت و طی آن مهم‌ترین بناهای قلعه‌الجبل از جمله جامعی مجلل - که به جامع قلاوون اشتهار یافت -، بنای مشهور ایوان دارالعدل، قصر ابلق - که در بنای آن از مرمرهای سفید و زرد استفاده شده بود -، قصرهای داخلی، هفت تالار و طبل‌خانه‌ای (الطبلخانه) در پایین‌دست قلعه، طابق (محل اسکان ممالیک سلطانی)، میدان قلعه و نیز آبارهای برای انتقال آب نیل به قلعه‌الجبل ساخته شدند. به‌طورکلی، قلعه‌الجبل در ایام فرمانروایی این سلطان مملوک، دوره مهم و کم‌سابقه‌ای از توسعه همراه با ساخت‌وسازهای گسترده را تجربه کرد.^{۳۳} از این‌رو، دوره حکومت الناصر محمد، به‌عنوان دوران طلایی قاهره مملوکی هم دانسته می‌شود که در سایه پروژه‌های عمرانی وی قاهره مملوکی از شهری با معدودی بناهای منفرد، به شهری با یک چشم‌انداز یکپارچه و منسجم تبدیل شد.^{۳۴}

در نتیجه ساخت‌وسازهای دوران ممالیک در قلعه‌الجبل، در این بخش از قاهره آثار معماری پرشماری پدید آمدند^{۳۵} که عمدتاً مورد تحسین محققان تاریخ معماری و تمدن اسلامی قرار گرفته‌اند.^{۳۶} بنیان نهاده

۳۱. کونتو، تاریخ شهرسازی جهان اسلام، ترجمه سعید تیزقلم زنونزی، ۲۴۰-۲۴۱.

۳۲. مقریزی، الخطط، ۶۵۵/۳؛ عرفة، آثار القاهرة الإسلامية من كتاب وصف مصر، ۸۲؛

Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 131.

۳۳. مقریزی، الخطط، ۶۵۹/۳-۶۶۲، ۶۶۹-۶۷۱، ۶۸۱-۶۸۲، ۶۸۹-۶۹۵، ۷۴۰-۷۴۱؛ جومار، وصف مدينة القاهرة و قلعة الجبل، ۱۸۳، ۲۳۲-۲۱۳؛

سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۱۱؛ کازانوف، تاریخ و وصف قلعة القاهرة، ۱۳۸-۱۱۵.

34. Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 1/299.

الششتاوی، منتزهات القاهرة في العصور المملوکی و العثماني، ۷.

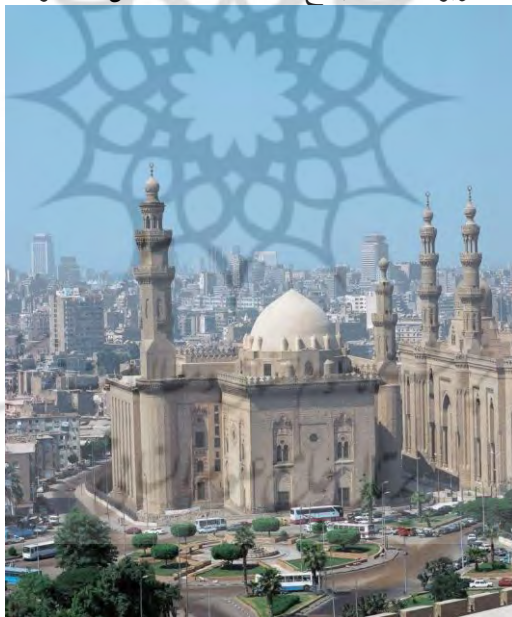
۳۵. نک. تصویر شماره ۲.

۳۶. نک. میکال و لوران، اسلام و تمدن اسلامی، ترجمه حسن فروغی، ۳۵۳/۱.

فضلی؛ قاهره مملوکی؛ از توسعه شهری تا کلان‌شهر فرهنگی-مذهبی جهان اسلام/۲۱

شدن بناهای پرشمار که عمدتاً سنگی بودند و ظاهری باشکوه داشتند - به‌ویژه تالارهای بزرگ طاق‌دار بر روی جرزها-، در نمای کلی و از راه دور به قلعه‌الجبل، ظاهری همچون بناهای عصر فراعنه بخشیده بود.^{۳۷} این در حالی بود که در ایام زمامداری سلطان حسن بن ناصر محمد بن قلاوون (حک. ۷۴۸-۷۵۲ و ۷۵۵-۷۶۲ق) یکی از مشهورترین بناهای معماری قاهره مشهور به جامع سلطان حسن (الجامع الناصری حسن) یا جامع-مدرسه سلطان حسن در قلعه‌الجبل^{۳۸} و در محلی مابین قلعه‌الجبل و بركة الفیل ساخته شد. این بنا اغلب از جمله زیباترین بناهای قاهره و از شاهکارهای معماری جهان اسلام به شمار می‌رود و گنبد باشکوه، مأذنه بلند و نیز تزیینات چشم‌نواز آن همواره توجه ناظران را جلب می‌کرده است و حتی گاهی از آن با تعبیر فخر معماری اسلامی پیشامدرن یاد می‌کنند.^{۳۹} قصر مشهور البیسریه را نیز باید بنای مهم دیگری دانست که در دوران سلطان حسن در قلعه‌الجبل بنا نهاده شد؛ بنایی که دیوارهایی زرانود با ارتفاع بیش از ۵۰ متر داشت.^{۴۰}

تصویر شماره ۳: جامع و مدرسه سلطان حسن در قاهره^{۴۱}

۳۷. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۱۳۴.

۳۸. تصویر شماره ۳.

۳۹. مقریزی، المخطوط، ۴/۲۶۹-۲۸۱؛ جومار، وصف مدينة القاهرة و قلعة الجبل، ۱۶۹، ۲۲۹؛ عرفة، آثار القاهرة الإسلامية من كتاب وصف مصر، ۶۶-۷۱.

۴۰. مقریزی، المخطوط، ۳/۶۷۹؛ ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۱۳۴.

۴۱. مندرج در پایگاه اینترنتی [Museum with no Frontiers](http://www.frontiersmuseum.org)

در قلعه الجبل عصر مملوکی بحری، به دلیل تلاش حاکمان برای ایجاد و فراهم‌سازی همه امکانات برای حیات شهری، محله‌ها و خیابان‌های مختلفی ایجاد شد و طی آن کلیسا، مساجد، مدارس به همراه کتابخانه‌ای بزرگ و ضراب‌خانه‌ای نیز ساخته شدند. همچنین در دوره ممالیک برجی نیز شکوه قلعه الجبل استمرار یافت و جایگاه برتر آن در مقایسه با دیگر بخش‌های قاهره حفظ گردید. سلاطین این شاخه از ممالیک نیز به مانند پیشینیان بحری خود، اقدامات و تمهیدات عمرانی مختلفی را در قلعه الجبل به انجام رساندند؛^{۴۲} در این مقطع از تاریخ ممالیک، ملک قایتبای (حک. ۱۸۷۲-۹۰۱ق) و و قانصوه الغوری (حک. ۹۰۶-۹۲۲ق) برای بازسازی بناهای قلعه الجبل و در رأس آن‌ها تالار بَیْسَرِیَّة و قصر ابلق اقدامات مهمی انجام دادند.^{۴۳} از این رو، دوره ممالیک را دوران نهضت معماری و هنری در مصر می‌شمارند^{۴۴} که طی آن قاهره به اوج آبادانی خود تا این زمان رسید.^{۴۵}

ایجاد آبراه موسوم به خلیج ناصری (الخلیج الناصری) را باید اقدام عمرانی ویژه و متفاوت دوره ممالیک برجی در قاهره و قلعه الجبل دانست. با فزونی یافتن ساکنان قلعه الجبل و ضرورت ایجاد فضای سبز و بستان‌ها در آن، نیاز به آب را افزایش یافته بود. از این رو، در ۷۱۲ق و در دوره سوم سلطنت الناصر محمد بن قلاوون (حک. ۹۳-۹۴-۹۶ق، ۶۹۸-۷۰۸ق و نیز ۷۰۹-۷۴۱ق) آبراهی بزرگ برای انتقال آب نیل به داخل سورهای قاهره ساخته شد تا از طریق آن، آب رود نیل به قلعه الجبل منتقل شود. افزون بر آن، باتوجه به اینکه انتقال آب به قسمت‌های مختلف قاهره و نیز قلعه الجبل امری مستمر و دائمی بود، در سال‌های بعد نیز تمهیدات بیشتری برای تکمیل و ارتقا آبراه‌های انتقال آب به قلعه الجبل در دستور کار حاکمان مملوکی مصر و حاکمان قاهره قرار داشت.^{۴۶} این سامانه انتقال آب نیازمند توجه، هزینه و مراقبت همیشگی بود و به همین دلیل نیز در اواخر دوره ممالیک و در دوره سلطنت قانصوه الغوری هزینه‌های قابل توجهی برای احیاء و ترمیم و ارتقا آن صورت گرفت.^{۴۷} همچنین باتوجه به اهمیت حمام‌ها و کارکرد بهداشتی بسیار مهم آن‌ها در شهرهای ادوار پیشامدرن، در قلعه الجبل عصر مملوکی نیز ابراج الحمام/ حمام‌هایی برای استحمام

۴۲. مقریزی، الخطط، ۶۸۳/۳؛ ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۱۳۵-۱۳۷.

۴۳. ابن ایاس، بدائع الزهور فی وقائع الدهور، ۱۶۱/۳، ۶۷/۴-۶۸، ۹۱/۵؛ سید، القاهرة خطتها و تطورها العمرانی، ۲۱۴-۲۱۳.

۴۴. یاغی، منازل القاهرة و مقاعدها فی العصرین المملوکی و العثماني، ۱۰.

۴۵. الششتاوی، متزهات القاهرة فی العصرین المملوکی و العثماني، ۵.

۴۶. مقریزی، الخطط، ۷۴۳/۳-۷۴۵، مقریزی، السلوک، ۵۱۴/۲-۵۱۵.

Creswell, *The Muslim architecture of Egypt*, 2/258: Al-Harithy, "The Patronage of al-Nāṣir Muhammad ibn Qalāwūn", 224-225.

۴۷. ابن ایاس، بدائع الزهور فی وقائع الدهور، ۱۱۰/۴؛ و نیز نک.

ساکنان آن ساخته شده بود.^{۴۸} با این اوصاف، در بررسی تحولات توسعه شهری قاهره مملوکی هم از منظر حیات اجتماعی و هم کم و کیف فعالیت‌های عمرانی، قلعة الجبل و سایر نواحی شهر قاهره را باید متمایز از هم نگریست. با وجود اینکه قلعة الجبل محل سکونت طبقه حاکمه و مالیک سلطانی محسوب می‌شد و قاعدتاً توجه بدان در سطحی بالاتر از مناطق دیگر قاهره صورت می‌گرفت، در این دوره به قاهره فاطمی، فسطاط و سایر نواحی شهر، که عمدتاً توده مردم عادی در آن‌ها سکونت داشتند، توجه زیادی انجام گرفت که وضعیت این نواحی را در قیاس با دوران ایوبی متحول نمود.

۴- گسترش کالبدی و پیوستگی درون‌شهری

شهر قاهره، در روزگار مالیک در مقایسه با ادوار پیشین از نظر کالبدی و وسعت، توسعه جهش گونه‌ای را تجربه کرد. این تحول مهم به این صورت تحقق یافت که با افزایش جمعیت قاهره در این دوره، -که بنابر برآوردهایی در قرن هشتم هجری/چهاردهم میلادی حدود ۲۵۰ هزار ساکن آن بودند-،^{۴۹} به تدریج مناطق جدا مانده از هم داخل سورهای قاهره به هم پیوستند و فواصل بین آن‌ها مملوء از خانه‌هایی شد که مردمان عادی در آن‌ها سکونت داشتند. این در حالی بود که تعداد پرشماری از بناهای گنبددار و مأذنه‌های مملوکی نیز بین این خانه‌ها خودنمایی می‌کردند.^{۵۰} همچنین در این دوره بناهای مختلف دینی-مذهبی اعم از مساجد، مدارس، خانقاه و زاویه در سراسر قاهره ساخته شدند که به معنی شکل‌گیری شبکه‌ای گسترده از نهادهای دینی در سراسر پایتخت مالیک در این مقطع تاریخی می‌تواند باشد^{۵۱} که با نقش آفرینی در مسائل فرهنگی و حیات اجتماعی، به گونه‌ای دیگر ساکنان پرشمار قاهره را به هم پیوند می‌دادند. جامع بیبرس که اغلب به‌عنوان قدیمی‌ترین جامع شاهی دوره مالیک در قاهره محسوب می‌شود، در شمال غربی دروازه‌های فاطمی شهر و مشرف بر خلیج قاهره^{۵۲} بنا گردید.^{۵۳} در ساختن گنبد این جامع، از چوب‌ها و مرمرهای به غنیمت گرفته شده از صلیبی‌ها در فتح قلعة یافا در ۶۶۶ هجری استفاده شده بود و یکی از یادمان‌های فتح و پیروزی اسلام در قاهره در جنگ‌های صلیبی محسوب می‌گردید. بیبرس همچنین پس از کسب پیروزی‌های درخشان یر مغولان و سپس صلیبی‌ها در شام، مدرسه خود را، احتمالاً به‌عنوان یادمان

۴۸. مقریزی، الخطط، ۷۴۷/۳-۷۴۹.

۴۹. حورانی، تاریخ مردمان عرب. ترجمه علی جواهر کلام، ۱۶۷.

50. Lane-Poole, *The story of Cairo*, 257-58.

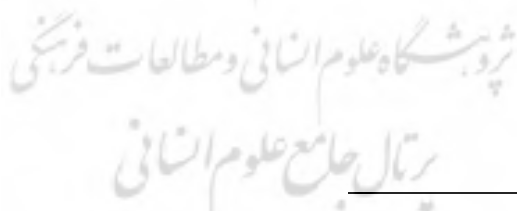
51. Raymond, "Al-Maqrizi's *Khitat* and the Urban Structure of Mamluk Cairo", 151.

۵۲. نک. تصویر شماره ۴ و ۷.

۵۳. ترعه خلیج مصر و رود نیل را به دریای سرخ متصل می‌کرد و به دلیل انتساب به عمر بن خطاب با نام خلیج امیرالمؤمنین هم شناخته می‌شد.

فتح، در جوار مدرسه صالحیه برپا کرد که در این صورت می‌تواند به‌مثابه بازتاب جنگ‌های ممالیکی با صلیبیان در فعالیت‌های عمرانی و قاهره در این مقطع از تاریخ این شهر نیز باشد.^{۵۴}

بنای جامع بیبرس، فارغ از اهمیت آن در مسائل فرهنگی و مذهبی، از نظر تحولات شهری قاهره در این دوره از این جهت اهمیت داشت که زمینه رونق بیشتر زندگی شهری و به دنبال آن توسعه شهری در قاهره فاطمی را فراهم ساخت.^{۵۵} مجموعه منصور قلاوون مشتمل بر مقبره، مدرسه و بیمارستان نیز یکی دیگر از آثار مهم ممالیکی بحری در قاهره است که در خیابان اصلی قاهره و در مقابل مدرسه ملک صالح نجم‌الدین ساخته شده بود. این مجموعه به دلیل ویژگی‌های ممتاز و خاص آن، اغلب یکی از آثار تاریخی برجسته و ممتاز قاهره در دوره ممالیکی دانسته می‌شود. بیمارستان این مجموعه (المارستان الکبیر المنصوری)، که به احتمال زیاد در محل یکی از قصرهای فاطمیان برپا شده بود، به‌واسطه فعالیت‌ها و خدمات بهداشتی و پزشکی‌اش شهرت زیادی یافته بود تا جایی که اغلب جهانگردان خارجی و اروپایی از آن سخن به میان آورده‌اند.^{۵۶} مجموعه بناهای منصور قلاوون در قاهره فاطمی به این بخش از قاهره مملوکی رونق فرهنگی و اجتماعی بخشید.^{۵۷} در میان بناهای پرشمار قاهره مملوکی باید مناره مجموعه سلطان قلاوون را نیز از بناهای باشکوه و برجسته این دوره دانست،^{۵۸} با این وصف، نکته‌ای که درباره بناهای این دوره از قاهره باید موردتوجه قرار گیرد این است که هر کدام از سلاطین مملوک سعی داشتند بناهایی باشکوه از دوران سلطنت خود و به‌مثابه یادمانی برجای گذارند. از این رو، آن‌ها سرمایه و هزینه‌های هنگفتی را برای ساختن این بناها صرف می‌کردند و به این ترتیب هر کدام از آن‌ها با ساختن عمارت و بنایی بر عمران و شکوه شهر قاهره می‌افزودند.^{۵۹}

۵۴. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۱۵۳-۱۵۴، ۲۹۸؛ عرفة، آثار القاهرة الإسلامية من كتاب وصف مصر، ۸۳-۸۵؛

Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 34.

55. Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 1/296-7.

۵۶. مقریزی، الخطط، ۶۹۲/۴-۷۰۲؛ ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۱۵۷.

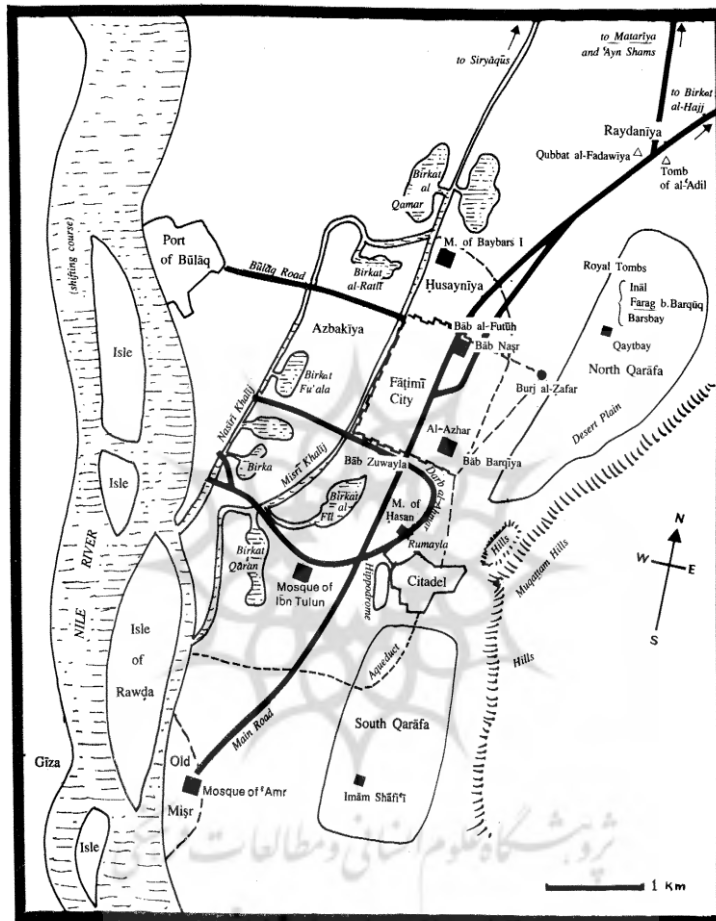
Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 34.

57. Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 1/297-8.

۵۸. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۱۵۹.

۵۹. برای بحث در این باره نک. حبیبی و دیگران، «معماری به‌مثابه بیانی سیاسی: تأثیر زمینه‌ها و اهداف سیاسی بر معماری مصر دوره ممالیکی بحری»، ۶ به بعد.

تصویر شماره ۴: نقشه و طرح کلی قاهره مملوکی^{۶۰}

به طور کلی آنچه درباره مناطق مختلف شهر قاهره می‌توان گفت این است که به مانند قلعه الجبل، سایر قسمت‌های شهر در دوره زمانی سلطنت الناصر محمد بن قلاوون شاهد توسعه و آبادانی بودند و به همین دلیل نیز از این مقطع از تاریخ قاهره به مثابه نقطه عطف و دوران اوج‌گیری فرهنگ و تمدن مصر اسلامی در قاهره ادوار پیشامدرن یاد می‌شود.^{۶۱} در این دوران، افزون بر بناهای داخل شهر قاهره و قلعه الجبل، حدود

60. Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 36.

61. Lane-Poole, *The story of Cairo*, 215; Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 35;

شش محله جدید خارج از سورهای شهر آباد گردید که جزیره الفیل^{۶۲} و جزیره بولاق از آن جمله بودند.^{۶۳} ضمن اینکه منطقه بركة الفیل به محله‌ای اشرافی نشین برای قاهره تبدیل گردید.^{۶۴} در قاهره مملوکی حجره‌هایی برای فعالیت‌های تجاری موسوم به «ربع» در کنار این مجتمع‌ها در نظر گرفته می‌شد که از سوی متولیان به صاحبان حِرَف اجاره داده می‌شدند.^{۶۵} در دوره ممالیک تالاب‌های مختلف واقع در غرب، شمال و جنوب قاهره از طریق خلیج قاهره تغذیه می‌شدند که همچنان محدوده غربی قاهره را مشخص می‌کرد. از این رو، امکان برپایی مناظر (تفرجگاه‌های) متعددی برای ساکنان فراهم شده بود که بركة الفیل (یا جزیره الفیل) در جنوب شهر از جمله نمونه‌های مشهور محسوب می‌شد.^{۶۶}

باتوجه به علاقه و اشتغال سلطان الناصر به ساختن بناهای جدید، عملاً نهضت ساخت‌وساز با مشارکت رجال و امراء و بازرگانان و نیز عامه مردم در قاهره آغاز گردید.^{۶۷} فارغ از اهداف و انگیزه‌های شخصی الناصر محمد برای بنای جوامع جدید^{۶۸} به واسطه گسترش وسعت شهر، لازم می‌نمود تا نماز جمعه در مساجد جامع مختلفی برگزار شود. از این رو، جامع الازهر برای مناطق جنوبی قاهره، جامع الحاکم برای قسمت‌های شمالی شهر و جامع عمرو در فسطاط برای این مهم در نظر گرفته شدند. از دوره بیبرس جامع الازهر با برنامه درسی مدون و هدفمند به‌عنوان مرکز آموزشی مهم در خدمت مذهب تسنن درآمد. افزون بر این، الملك المنصور لاچین (حک. ۶۹۶-۶۹۸ق) جامع ابن طولون را بازسازی کرد تا از آن به‌عنوان جامع مناطق واقع در جنوب باب زویله استفاده شود. همچنین در قلعة الجبل جامع الناصر محمد بن قلاوون و در محله حسینیة در بیرون از باب الفتوح، جامع الظاهر بیبرس به‌عنوان مسجد جامع مورد استفاده قرار می‌گرفت.^{۶۹} این رخدادهای و اقدامات به موازات هم نقش مهمی در ایجاد فضای فرهنگی یکدست در سطح شهر قاهره مملوکی ایفا می‌کردند.

پروژه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

برنامه جامع علوم انسانی

سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۱۹-۲۱۸، ۲۳۱.

۶۲. تصویر شماره ۵.

۶۳. کازانوف، تاریخ و وصف قلعة القاهرة، ۱۱۵.

64. Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 1/300.

۶۵. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۳۰-۳۱.

۶۶. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۹-۱۰؛ الششتاوی، متنزهات القاهرة فی العصور المملوکی و العثمانی، ۱۰۶-۱۳۰؛ برای نقشه تالاب‌ها و کانال‌های/خلیج‌های قاهره در دوره مملوکی نک. تصویر شماره ۸.

۶۷. مقریزی، الخطط، ۴۳۲/۳.

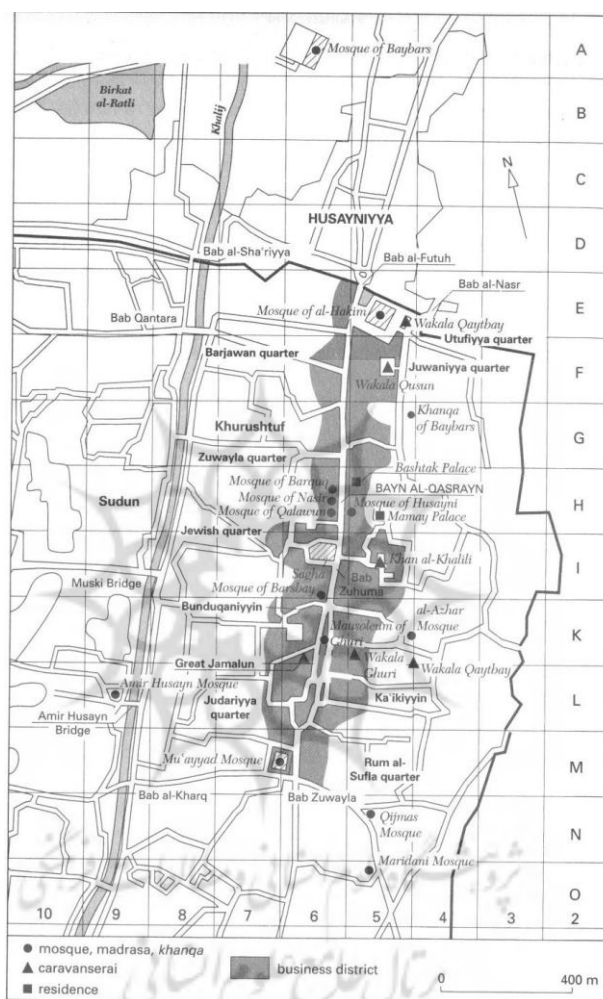
۶۸. نک.

Al-Harithy, "The Patronage of al-Nāṣir Muhammad ibn Qalāwūn", 236.

۶۹. سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۳۲-۲۳۱.

Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 1/306-307; Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 35-6.

تصویر شماره ۵: قصبه در دوره ممالیک^{۷۰}

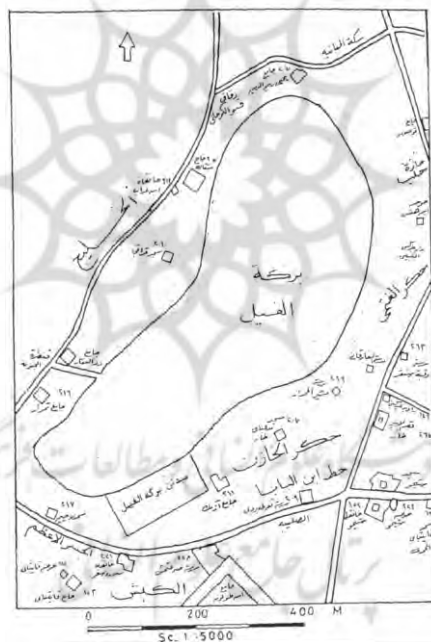
در دوره ممالیک نیز به مانند دوران ایوبیان از میان بردن بنا - یادمان‌های عصر فاطمی در قاهره ادامه پیدا کرد و اغلب از مصالح این بناها برای ساختن ابنیه جدید استفاده می‌شد.^{۷۱} از این رو، به زودی سوره‌های دوره فاطمی قاهره، که مشخص‌کننده محدوده آن بود، از دیده‌ها پنهان شد و در میان محله‌های نوظهور قرار گرفت. با این حال، خیابان بزرگ باقی‌مانده از عصر فاطمیان همچنان شریان تجاری و اقتصادی قاهره را

70. Raymond, *Cairo*, 156.

۷۱. کونتو، تاریخ شهرسازی جهان اسلام، ترجمه سعید تیزقلم زنونزی، ۲۴۰.

نماینده می‌کرد.^{۷۲} همچنین مرکز اقتصادی و تجاری قاهره عصر مملوکی منطقه‌ای موسوم به قصبه (القصبه)، واقع در بین باب الفتوح در شمال تا باب زویله، بود. قصبه قاهره مساحتی حدود ۹۴ هکتار را در برمی‌گرفت و در مجموع ۴۸ بازار در آن وجود داشتند^{۷۳} و بیش از پنجاه و هشت وکاله (مهمان‌سرا و خان‌های محل سکونت و فعالیت بازرگانان) در آنجا فعالیت می‌کردند. این بدین معنی است که عمده فعالیت‌های تجاری و بازرگانی قاهره در دوره ممالیک در محدوده قاهره فاطمی انجام می‌شد.^{۷۴} با توجه به اهمیت و رواج امر بازرگانی در قاهره مملوکی، تعداد قابل توجهی از وکاله‌ها در شهر بنا شده بود و در حیات اجتماعی و اقتصادی آن نقش مهمی را ایفا می‌کردند؛^{۷۵} از جمله وکاله‌های دوره ممالیک بحری می‌توان به وکاله وقوصن اشاره کرد که اغلب تجار شامی در آن سکونت داشتند.^{۷۶}

تصویر شماره ۶: برکه الفیل و موقعیت آن در قاهره مملوکی^{۷۷}

72. Raymond, "Al-Maqrizi's *Khitat* and the Urban Structure of Mamluk Cairo", 151.

سید، القاهرة خطتها و تطورها العمرانی، ۲۱۹.

۷۳. نک. تصویر شماره ۵.

۷۴. سید، القاهرة خطتها و تطورها العمرانی، ۲۲۸-۲۲۳.

۷۵. همو، ۳۱۳.

۷۶. مقریزی، الخطط، ۳۰۹/۳-۳۱۰.

۷۷. الششتاوی، میادین القاهرة فی العصر المملوکی، ضمانتم/الخرائط.

در قاهره عصر ممالیک، منازل ساکنان، بسته به طبقه آن‌ها با همدیگر تفاوت داشت؛ هم در قاهره و هم در قلعة الجبل، خانه‌هایی مخصوص اشراف ساخته شده بود. منازل ساخته شده برای صاحب‌منصبان و اشراف در این دوره افزون بر اینکه خود باشکوه بودند، در کنار همدیگر بر شکوه شهر قاهره می‌افزودند. برخی از این منازل را باید در شمار قصور عصر مملوکی به شمار آورد که از جمله آن‌ها می‌توان به قصر امیر طاز، اقامتگاه سلطان اینال، اقامتگاه امیر قایتبای، منزل سلطان قایتبای، قصر امیر مامای و منزل و اقامتگاه الغوری اشاره کرد.^{۷۸} طبقات متوسط نیز که عمدتاً از جمله خدمتکاران دولت و دربار بودند، واحدهای مسکونی خاص خود را داشتند. همچنین با توجه به نیازهای حیات شهری، حمام و بازارهایی نیز در مناطق مختلف شهر ساخته شده بود.^{۷۹}

قاهره به واسطه قرار گرفتن در مسیر راه تجاری جهانی موسوم به جاده ادویه در دوره مملوکی، شکوفایی اقتصادی قابل توجهی را تجربه کرد.^{۸۰} از این رو، بناهای خدماتی مانند مهمان‌خانه‌ها (فنادیق)، خان‌ها و حجره‌های تجاری متعددی در شهر ساخته شده بود.^{۸۱} عمران و نظارت بر بناهای شهری تا بدان حد اهمیت پیدا کرده بود که منصبی تحت عنوان «شَادَّ العِمَائِر» برای نظارت بر آن‌ها به ویژه ابنیه سلطانی شهر ایجاد شده بود.^{۸۲} همچنین صاحب‌منصب دیگری موسوم به «ناظِر العِمَائِر» بر کار مهندسان، سنگ‌تراشان و بناها و سایر دست‌اندرکاران ساختمان‌سازی نظارت داشت.^{۸۳}

۵- مرکزیت فرهنگی و آموزشی-دینی برای جهان اسلام

اگر ایوبیان قاهره را از شهری اسماعیلی به شهری با هویت سنی مبدل ساختند، در دوره ممالیک، جایگاه قاهره از نظر فرهنگی به گونه‌ای ارتقا یافت که به یکی از مراکز مهم و برجسته آموزشی دینی و مذهبی جهان اسلام تبدیل شد.^{۸۴} از این رو، در منطقه بین القصرین قاهره تعدادی زیادی از مدارس عصر مملوکی ساخته شده بود که از جمله نمونه‌های مهم آن می‌توان به مدرسه ظاهریه بیبرس، مدرسه منصور قلاوون، مدرسه ناصریه برقوق و مدرسه اشرفیه برسبای اشاره کرد. این بدین معنی نبود که با بنای مدارس متعدد، صرفاً آموزش مدرسه‌ای در قاهره مملوکی رونق یابد، بلکه در کنار آن جریان تصوف نیز در سطحی متمایز در

۷۸. یاغی، منازل القاهرة و مقاعدها فی العصرین المملوکی و العثمایی، ۲۹-۱۰۴؛ و نیز ۲۱۵ به بعد.

۷۹. کوننو، تاریخ شهرسازی جهان اسلام، ترجمه سعید تیزقلم زنونزی، ۲۴۱.

۸۰. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۲۹.

۸۱. کوننو، تاریخ شهرسازی جهان اسلام، ترجمه سعید تیزقلم زنونزی، ۲۴۱.

۸۲. قلقشندی، صبح الأعشی فی صناعة الأنشاء، ۲۲/۴؛ الباشا، الفنون الإسلامية و الوظائف علی الآثار العربیة، ۶۱۷/۲.

۸۳. سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۲۸.

جامعه قاهره مورد توجه بود.^{۸۵} از این رو، می توان گفت که از امتیازات مهم قاهره عصر ممالیک، وجود خانقاه‌ها، رباط‌ها و زاویه‌های متعددی بود که شماری از آن‌ها به دست سلاطین مملوک ساخته شدند که در عین حال نشان‌دهنده حمایت‌های رسمی از این جریان فرهنگی و اجتماعی متمایز از آموزش مدرسه‌ای می تواند باشد.^{۸۶} نکته تاریخی مهم مربوط به این مقطع از تاریخ قاهره این است که در شرایطی که فعالیت‌های صوفیانه در مدارس قاهره معمول شده بود، در خانقاه‌های آن نیز آموزش‌های فقهی و شرعی ارائه می گردید.^{۸۷} به دنبال این هم‌زیستی قابل تأمل دو جریان تصوف خانقاهی و تسنن فقهی - مدرسه‌ای نخستین مجموعه‌های مشتمل بر جامع، مدرسه، خانقاه و مقبره در قاهره مملوکی پدیدار شدند و برقوق نخستین سلطان برجی (حک. ۷۸۴-۷۹۱ق) مجموعه خود مشتمل بر این ابنیه را در شمال مجموعه سلطان قلاوون بنیان نهاد.^{۸۸} این در شرایطی بود که مساجد مهم دوره ممالیک برجی مانند جامع اشرف قانصوه الغوری، دربرگیرنده مجموعه مدرسه، گنبد، سبیل و مکتب‌خانه بود و جامع و مدرسه مؤید شیخ محمودی نیز در نزدیکی باب‌زویله در محدوده جنوبی قاهره فاطمی ساخته شده بود.^{۸۹}

در کنار رونق و شکوفایی فرهنگی و آموزشی، قاهره قرون هشتم و نهم هجری، شهری آباد محسوب می شد که در کنار قصرها و خانه‌های اشرافی پرتعداد، بناهای مرتبط با خدمات‌دهی رفاهی مختلفی اعم از وکاله‌ها (نمایندگی‌های تجاری) و حمام‌ها نیز زینت بخش آن بودند. با این اوصاف، آنچه در این دوره از نظر فرهنگی به قاهره تشخص خاص می بخشید بناهای دینی آن یعنی جوامع، مدارس، خانقاه‌ها و رباط‌ها بودند که میزان تعداد زیادی از طلاب، مدرسان و صوفیان بودند. این فراوانی مدارس و خانقاه‌ها در قاهره در این روزگاران، توجه ناظر نخبه غیر مصری مانند ابن خلدون را هم به خود جلب کرده بود.^{۹۰} بنا بر مشاهده ابن خلدون، در این زمان جایگاه قاهره مملوکی به عنوان مرکزی علمی به حدی اهمیت یافته بود که از سایر سرزمین‌های اسلامی مانند عراق و مغرب برای تحصیل علم رهسپار این شهر می شدند.^{۹۱} از این رو، عراق نیست که از قاهره دوره ممالیک به عنوان شهر مدارس و خانقاه‌ها نیز یاد شود.^{۹۲} همین فضای

۸۵. نک. تصویر شماره ۷.

۸۶. نک. مقریزی، الخطط، ۷۲۷/۴؛ سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۳۰۲-۲۹۳.

۸۷. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۳۰.

۸۸. همو، ۳۱.

۸۹. سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۲۰-۲۱۹؛

Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 34-35.

۹۰. ابن خلدون، رحلة ابن خلدون، ۲۲۱.

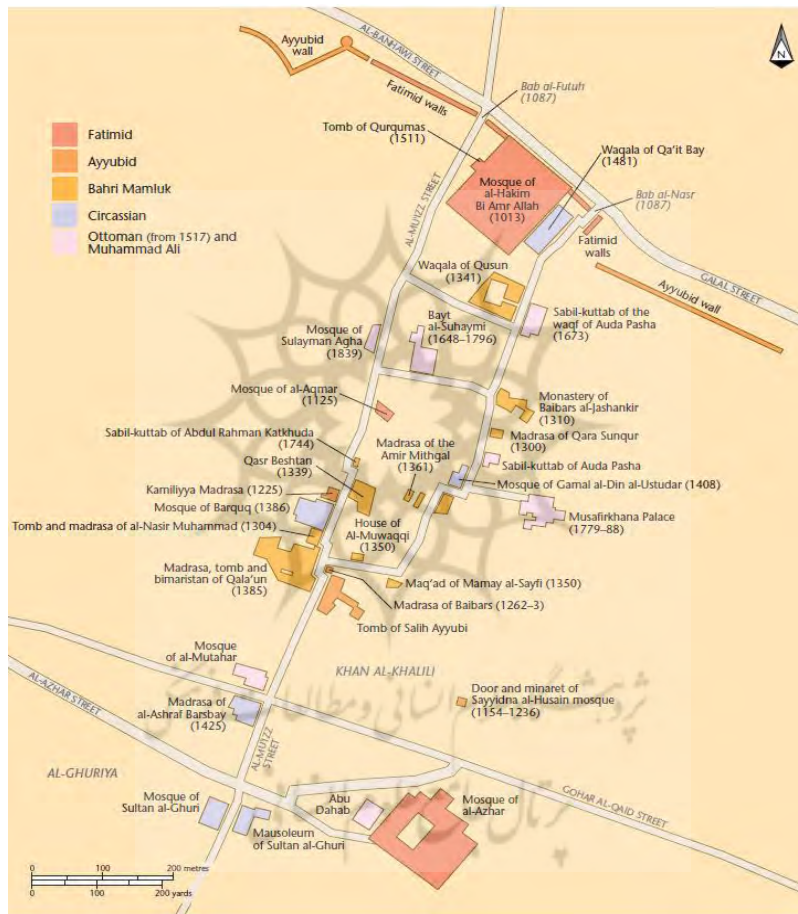
۹۱. ابن خلدون، العبر، ۱۸۳/۲.

۹۲. سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۸۲.

فضلی؛ قاهره مملوکی؛ از توسعه شهری تا کلان شهر فرهنگی مذهبی جهان اسلام/ ۳۱

پرتحرک آموزشی، علمی و فرهنگی شهر قاهره دوره مملوکی، که ناظران و مسافران غیر مصری و شخصیتی مانند ابن خلدون را به شکلی چشمگیر تحت تأثیر خود قرار می داد، آن را مناسب لقب افتخار آمیز «امّ الدنیا» می نمود.^{۹۳}

تصویر شماره ۷: بناهای دینی، فرهنگی و آموزشی قاهره در ادوار مختلف تاریخی^{۹۴}

باتوجه به قرار گرفتن قلعه الجبل در جنوب قاهره فاطمی، در دوره مملوکی روندی از توسعه شهر همراه با افزایش ساکنان مناطق جنوبی آن، از حومه باب زویله تا قلعه و خلیج مصر (قاهره) به صورت ملموس اتفاق

93. Beirman, "Art and Architecture in the medieval period", 339, 358.

94. Yeomans, *The Art and Architecture of Islamic Cairo*, 126.

افتاد و از زمان الناصر محمد بن قلاوون منطقه واقع در غرب خلیج مصر نیز رو به آبادانی و عمران نهاد.^{۹۵} در نتیجه چنین گسترش و توسعه‌ای، بسیاری از ساختمان‌ها از جمله بناهای مرتبط با خدمات عمومی شهری مانند سبیل‌ها (چشمه‌ها) و آب‌انبارها نوسازی شدند. افزون بر آن، دامنه ساخت‌وسازها در دوره ممالیک در قاهره حتی از شهر محصور در داخل باروها (سورهای صلاح‌الدین) فراتر رفت و حومه پایتخت یا به اصطلاح «ظواهر قاهره» در مناطق مجاور شهر در شمال، شرق و جنوب آن فعالیت‌های عمرانی را در بر گرفت که می‌تواند به معنی تحقق مجسم و واقعی «قاهره بزرگ» در این دوره باشد.^{۹۶}

حضور مهاجران و پناه‌جویان شرق جهان اسلام در قاهره به دلیل یورش مغولان با سکونت آن‌ها در دو سوی خلیج کبیر و نیز برکه فیل (برکه/جزیره الفیل) در جنوب باب زویله همراه شد.^{۹۷} همچنین گروه دیگری از مهاجران در محله حُسینیّه (الحارة الحُسینیّة) در شمال و خارج باب الفتوح سکونت گزیدند و به دنبال آن در این مناطق خانه‌هایی بنا شد و امراء مملوک نیز در آبادانی این قسمت‌های جدید شهر قاهره به اشکال مختلف مشارکت کردند.^{۹۸} تحولات مربوط به مصر عتیق یا همان فسطاط نیز در دوره ممالیک قابل توجه است؛ این بخش از قاهره عصر مملوکی حدوداً از اوایل قرن نهم هجری بیشتر تحت تأثیر رشد و توسعه مناطق دیگر قرار گرفت و محلات آن دچار پس‌رفتگی گردید تا جایی که به منطقه‌ای محدود به ساحل رود نیل و حومه جامع عمرو محدود شد.^{۹۹} در ۶۹۲ق و در دوره سلطنت ملک اشرف خلیل نیز «واقعه النصارى» در قاهره رخ داد که طی آن تعدادی از نصاری به ناگزیر به پذیرش اسلام روی آوردند.^{۱۰۰} در رخداد موسوم به «واقعه الکنائس» در ۷۲۱ق نیز به دلیل وقوع شورش عمومی بر ضد مسیحیان تعداد زیادی از کنیسه‌ها تخریب شد.^{۱۰۱} رویدادهایی از این دست موجب کاهش جمعیت و تعداد مسیحیان در قاهره شد. با این اوصاف، در دوره ممالیک در فسطاط گروه‌های اقلیت دینی مانند یهود و نصاری نیز زندگی می‌کردند.^{۱۰۲} اما طی قرون هفتم و هشتم هجری جابه‌جایی جمعیت یهودیان از فسطاط به قاهره انجام شد

95. Raymond, "Al-Maqrizi's *Khitat* and the Urban Structure of Mamluk Cairo", 152, 155-158.

سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۴۱-۲۴۰.

۹۶. کوننو، تاریخ شهرسازی جهان اسلام. ترجمه سعید تیزقلم زنونزی، ۲۴۰.

۹۷. برای برکه الفیل نک. تصویر شماره ۶ و ۸.

۹۸. مقریزی، الخطط، ۲۲۳/۲، ۶۳/۳؛ سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۱۸.

۹۹. قلفشندی، صبح الأعشی فی صناعة الأنشاء، ۳۳۴/۳؛ سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۴۹-۲۴۸.

۱۰۰. مقریزی، الخطط، ۱۰۱۴/۴-۱۰۱۹.

۱۰۱. مقریزی، الخطط، ۱۰۶۶/۴-۱۰۶۹.

۱۰۲. سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۴۹.

تا جایی که در قرن هشتم بیشتر یهودیان در قاهره (فاطمی) سکونت گزیده بودند.^{۱۰۳} در دوره ممالیک در سایه راه‌اندازی کوره‌های سفالگری، کارگاه‌های روغن‌کشی، شکرسازی و کارگاه کشتی‌سازی به همراه صنایع نساجی و بافندگی، فسطاط به منطقه صنعتی قاهره مملوکی (در مفهوم سنتی آن) تبدیل شده بود.^{۱۰۴}

۶- الحاق بولاق و توسعه و شکوفایی تجاری قاهره مملوکی

در کنار تحولات مختلف سیاسی و اجتماعی، برخی تغییرات طبیعی-جغرافیایی هم در تحولات شهری قاهره در دوره ممالیک تأثیرگذار بود. در قرن هشتم هجری رود نیل حوالی قاهره به سمت غرب تغییر مسیر داد و به دنبال آن به دلیل آنکه بین المقس و رود نیل فاصله بیشتری پدیدار شد، جزیره بولاق به‌مانند لنگرگاهی در ساحل نیل درآمد.^{۱۰۵} از این رو می‌توان گفت که بولاق واقع در ساحل غربی نیل یکی از مناطقی است که در دوره ممالیک بحری بر شهر قاهره اضافه گردید. با این حال، آبادانی منطقه بولاق از حدود ۷۱۳ق آغاز شد که طی آن برخی از مردم در آنجا خانه‌هایی را در ساحل نیل بنا کردند و به دنبال آن باغ‌ها و مناظر (گردشگاه‌هایی) در آنجا ساخته شد و جامع و مدرسه‌ای نیز در ۷۳۷ق بنا نهاده شد.^{۱۰۶} بولاق در قرن هشتم هجری به یکی از لنگرگاه‌های اصلی قاهره تبدیل شد و جایگزین المقس گردید.^{۱۰۷} با توجه به تحولات اقتصادی مصر و قاهره در دوره زمانی اواسط قرن هشتم تا اوایل قرن نهم هجری، بولاق از دوره سلطان بَرَسَبای (حک. ۸۲۵-۸۴۵ق) در مسیر شکوفایی قرار گرفت و در آنجا دارالصناعة (کشتی‌سازی) بنیان نهاده شد و در آنجا وکاله‌ها و بازارهایی ایجاد گردید و به دنبال آن صاحبان حرف نیز در آن سکونت گزیدند. از این رو، در زمان سلطان الظاهر جَمَمَقی (حک. ۸۴۲-۸۵۷ق) اسکله و انبارهایی در بولاق ساختند و جاده ارتباطی بولاق و قاهره را تعمیر کردند.^{۱۰۸} رونق فعالیت‌های تجاری و بازرگانی در مدیترانه در قرن نهم هجری این فرصت را برای بولاق که در مسیر آبادانی قرار داشت، فراهم نمود که به بارانداز محوری مهمی در تجارت جهانی آن روزگاران تبدیل شود.^{۱۰۹}

۱۰۳. مقریزی، الخطط، ۹۳۹/۴-۹۴۱.

104. Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 1/298.

۱۰۵. ابوسیف، معماری اسلامی در قاهره، ترجمه اردشیر اشراقی، ۹.

۱۰۶. مقریزی، الخطط، ۴۳۲/۳، ۲۵۱/۴-۲۵۳؛ سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۳۵؛ الششتاوی، متزهات القاهرة فی العصور المملوکی و العثماني، ۴۵.

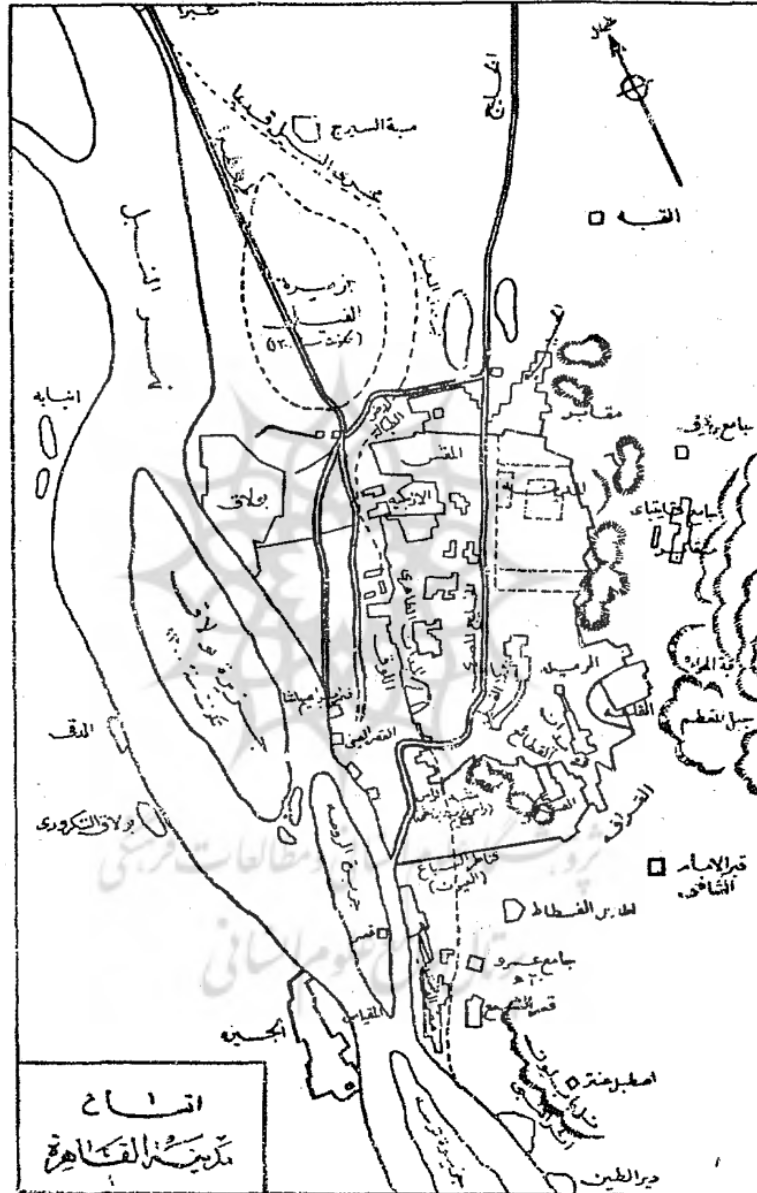
Williams, "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo", 37.

۱۰۷. کوننو، تاریخ شهرسازی جهان اسلام، ترجمه سعید تیزقلم زنوزی، ۲۱۴.

۱۰۸. سید، القاهرة خططها و تطورها العمرانی، ۲۳۶-۲۳۵.

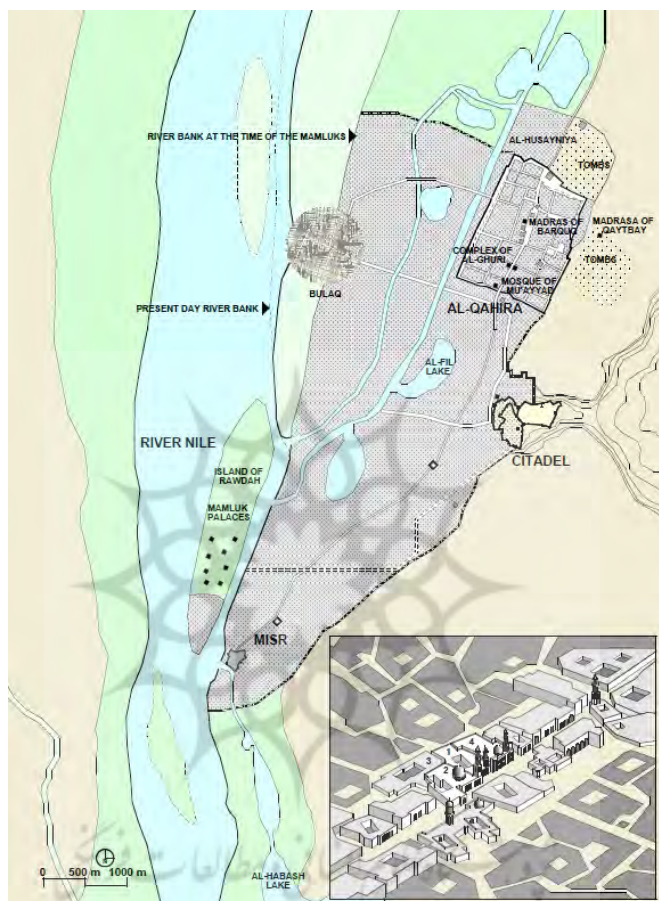
109. Behrens-Abuseif, "The Mamluk City", 1/303-304.

تصویر شماره ٨: قاهره مملوکی و قسمت‌های مختلف آن^{١١}

١١٠. زکی، موسوعة مدينة القاهرة في ألف عام، ١٨٢.

تصویر شماره ۹: نمای کلی قاهره در دوره ممالیک برجی^{۱۱۱}

در قرن هفتم و تا اواسط قرن هشتم هجری قاهره مملوکی رو به توسعه بود و بناهای مختلف، به‌ویژه بناهای سلطانی اعم از مساجد (جامع)، مدارس، خانقاه‌ها و نیز مجموعه چند منظوره در آن رو به افزایش بود. به‌رغم این روند رو به توسعه، در این دوره حوادثی نیز گاهی موجب ویرانی‌هایی در قاهره مملوکی می‌گردید که از آن جمله می‌توان به قحطی‌های سال‌های ۷۴۹ق و ۷۹۲ق و ۸۰۶ق و همچنین ویرانی‌های سیلاب ناشی از تغییرات در مسیر کانال‌های آبرسانی از خلیج قاهره در ۷۷۸ق اشاره کرد که طی آن محله حسینییه و بیش از هزار خانه و برخی باغ‌ها و بستان‌ها تخریب شدند. یورش تیمور لنگ به شامات در

^{۱۱۱} Al Sayyad, *Cairo Histories of a City*, 118 .

۸۰۳ هجری نیز از جمله عوامل مهمی بود که با تأثیر سوء بر شرایط اقتصادی مصر، فعالیت‌های عمرانی قاهره را در این زمان متوقف نمود.^{۱۱۲} در برخی ادوار نیز درگیری‌های قدرت بین ممالیک و تلاش آن‌ها برای دست یافتن به قدرت، تأثیر نامطلوبی بر فعالیت‌های تجار و بازاریان در قاهره می‌گذاشت و به اصطلاح فقدان امنیت، آن‌ها را از انجام فعالیت‌های معمول باز می‌داشت.^{۱۱۳} باین حال، نویسنده کتاب وصف آفریقا که در نیمه اول قرن دهم هجری قاهره را دیده است از آن به‌عنوان یکی از شهرهای بزرگ جهان آن روزگار یاد می‌کند و ضمن اشاره به حضور تعداد زیادی از صنعتگران و بازرگانان، به بناهای مختلف قاهره از جمله تعداد پرشمار مدارس و مساجد اشاره می‌کند و منطقه بین‌القصرین را مرکز فعالیت‌های تجاری شهر عنوان می‌نماید.^{۱۱۴}

در کنار ارزیابی و تبیین جایگاه تاریخی، فرهنگی و آموزشی قاهره مملوکی به این نکته مهم هم باید توجه داشت که برخی پژوهشگران تمدن اسلامی برای نشان دادن کوشش‌های موفق صورت گرفته در دوره ممالیک برای ثبات فرهنگی و تمدنی در غرب جهان اسلام (مصر و شامات)، از آن با تعبیر «تمدن ممالیک» یا «مرحله مملوکی تمدن اسلامی» یاد می‌کنند.^{۱۱۵} فارغ از این که این تعبیر تا چه حد می‌تواند موجه و قابل قبول باشد، اما به‌صورت مستتر جایگاه بی‌بدیل شهر قاهره، به‌عنوان پایتخت سیاسی و فرهنگی در تحولات تمدنی جهان اسلامی و به‌ویژه سرزمین‌های غربی آن را به‌خوبی نشان می‌دهد. با در نظر داشتن استمرار جایگاه بی‌رقیب قاهره در مصر در این دوره تاریخی، می‌توان گفت ممالیک در ارتقا جایگاه تمدنی این شهر تا حدود زیادی موفق عمل کردند تا جایی که تثبیت جایگاه و محوریت قاهره از نظر فرهنگی و مذهبی و آموزشی برای جهان اسلام و دست‌کم برای جهان تسنن حاصل آن بود؛ هر چند که این انتقاد نیز بر ممالیک وارد است که این موفقیت در خصوص قاهره به قیمت بی‌توجهی نسبت به سایر شهرهای مصر تحقق یافت.^{۱۱۶}

نتیجه‌گیری

اگر قاهره در تاریخ فرهنگی و مذهبی جهان اسلام و مسلمانان اهل سنت در سده‌های هفتم تا دهم هجری

۱۱۲. ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، ۱۳/۱۵۲؛ مقریزی، الخطط، ۳/۶۶-۶۸؛ سید، القاهرة خطتها و تطورها العمرانی، ۲۲۳-۲۲۱، ۲۴۸-۲۴۷.

۱۱۳. Lane-Poole, *The story of Cairo*, 183.

۱۱۴. لیون الأفریقی، وصف إفريقيا، ۱/۲۰۳-۲۰۵.

۱۱۵. میکال و لوران، اسلام و تمدن اسلامی. ترجمه حسن فروغی، ۱/۳۵۱-۳۵۲.

۱۱۶. Behrens-Abuseif, 'The Mamluk City', 1/314.

مرکزیت یافت، این مهم در نتیجه مساعی چندوجهی حاکمان مملوکی اعم از بحری و برجی محقق گردید. تحولات حیات شهری قاهره در عصر ممالیک را می‌توان در وجوه مختلفی مدنظر قرار داد. در این دوره، قاهره مملوکی از نظر کالبدی و وسعت، توسعه چشمگیری یافت و مناطق مختلف آن اعم از قاهره فاطمی، فسطاط و سایر نواحی آن به هم پیوستند که طی آن می‌توان گفت در مقایسه با ادوار پیشین قاهره بزرگ تحقق یافت تا جایی که جمعیت شهر به بیش از دویست هزار نفر افزایش یافت. همچنین قاهره مملوکی در سایه فعالیت‌های عمرانی و ساخت‌وسازهای پرشمار رو به آبادانی فراگیر نهاد و بخش‌های جدیدی به قاهره افزوده شد که برکه الفیل و بولاق از جمله مهم‌ترین آن‌ها بودند که در عین حال به صورت آبادترین قسمت‌های شهر درآمدند. این تحولات با تقویت و ارتقا جایگاه فرهنگی قاهره مملوکی نیز همراه بود. وجود مجموعه‌های جامع-مدرسه، حضور نخبگان و دانشوران از سراسر جهان در قاهره، آن را به یکی از مراکز پررونق و تأثیرگذار مذهبی و آموزشی جهان تسنن و قاطبه مسلمانان تبدیل کرد تا جایی که از قاهره مملوکی با تعبیر و لقب شهر مدارس و خانقاه‌ها و نیز «ام الدنیا» یاد می‌شد. جایگاه فرهنگی قاهره در دوره ممالیک به گونه‌ای در شمال آفریقا و نیز جهان اسلام تثبیت گردید که تحولات سیاسی ادوار بعدی نیز تأثیر چندانی در آن نداشت. در واقع، قاهره مملوکی افزون بر اینکه مرکز سیاسی یکی از دولت‌های قدرتمند اسلامی در آن اعصار به شمار می‌رفت، از منظر فرهنگی و تمدنی نیز جایگاه برجسته‌ای در مقایسه با سایر پایتخت‌های جهان اسلام داشت. از این رو، قاهره مملوکی را می‌توان شهری دانست که در سایه توسعه و رونق (در چهارچوب اوضاع و شرایط تاریخی عصر ممالیک)، به یکی از کلان‌شهرهای فرهنگی و آموزشی جهان اسلام تبدیل شد و برای مدت طولانی، در کنار راهبری سیاسی، رهبری مذهبی و عقیدتی جهان تسنن را به دوش کشید؛ جایگاهی که به‌رغم برافتادن دولت ممالیک در ۹۲۳ هجری در ادوار بعد و حتی تا زمان کنونی نیز استمرار یافته است.

فهرست منابع

- ابن المقفع، ساویرس. تاریخ بطاركة الكنيسة المصرية. نشر أنطوان خاطر و ازولد بورمستر. القاهرة: مطبعة المعهد العلمی الفرنسي للآثار الشرقية بالقاهرة، ۱۹۷۰.
- ابن ایاس، محمد بن احمد. بدائع الزهور فی وقائع الدهور. به تحقیق محمد مصطفی. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۴۰۲.
- ابن تغری بردی، ابوالمحاسن یوسف. النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة. به تحقیق فهیم محمد شلتوت. القاهرة: المؤسسة المصرية العامة للتألیف و الترجمة و الطباعة و النشر، ۱۹۷۰م.

- ابن حماد، ابو عبدالله محمد. أخبار ملوک بنی عبید و سیرتهم. تحقیق و دراسة التهامی نقره و عبدالحمیم عویس. القاهرة: دارالصحوة، [۱۴۰۱].
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. العبر و دیوان المبتدأ و الخبر. به تحقیق ابراهیم شوبح. تونس: القيروان للنشر، ۲۰۰۷.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. رحلة ابن خلدون. به تحقیق محمد بن تاویت الطنجی. بیروت: دارالکتب العلمية، ۱۴۲۵.
- ابن عبدالظاهر، عبدالله. الروضة البهية الزاهرة في خطط المعزية القاهرة. تحقیق ایمن فواد سید. القاهرة: مكتبة الدار العربية للكتاب، ۱۹۹۶/۱۴۱۷.
- ابوالفداء، اسماعیل بن علی. المختصر في أخبار البشر. به تحقیق محمد زینهم محمد و دیگران. القاهرة: دارالمعارف، [بی تا].
- ابوسیف، دوریس. معماری اسلامی در قاهره. ترجمه اردشیر اشراقی. تهران: مؤسسه ترجمه و نشر آثار، ۱۳۹۱.
- ابوشنار، احمد محمد. أهمية المساجد في الإسلام. عمان: دار المعتر، ۲۰۲۰.
- الباشا، حسن. الفنون الإسلامية و الوظائف على الآثار العربية. القاهرة: دارالنهضة العربية، ۱۹۶۶.
- بختیاری، شهلا. «خلافت عباسیان در مصر». مقالات و بررسیها، ش. ۶۶ (۱۳۷۸): ۲۰۴-۲۴۴.
- بلوم، جانانان و شیلا بلر. «معماری روزگار فاطمیان و معاصرانشان در یمن، شام، جزیره، سواد». هنر در تمدن اسلامی: معماری. تهران: سمت، ۱۳۹۷.
- جوهار. وصف مدينة القاهرة و قلعة الجبل. ترجمه ایمن فواد سید. القاهرة: مكتبة الخانجي للطباعة و النشر و التوزيع، ۱۴۰۸.
- حبیبی، زهرا و دیگران. «معماری به مثابه بیانی سیاسی: تأثیر زمینهها و اهداف سیاسی بر معماری مصر دوره ممالیک بحری». تاریخ و تمدن اسلامی، ش. ۳۸ (۱۴۰۱): ۳-۴۳.
- حورانی، آلبرت. تاریخ مردمان عرب. ترجمه علی جواهر کلام. تهران: امیر کبیر، ۱۳۸۴.
- زکی، عبدالرحمن. موسوعة مدينة القاهرة في ألف عام. [القاهرة]: مكتبة الانجلو المصرية، ۱۳۸۹.
- زیدان، جرجی. تاریخ مصر الحديث: من الفتح الإسلامي إلى الآن. المملكة المتحدة: مؤسسة هندواي، ۲۰۱۹.
- سید، ایمن فواد. القاهرة خططها و تطورها العمرانی. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۲۰۱۵.
- الششتاوی، محمد. ميادين القاهرة في العصر المملوكي. القاهرة: دارالآفاق العربية، ۱۴۱۹.
- الششتاوی، محمد، متنزهات القاهرة في العصرين المملوكي و العثماني. القاهرة: دارالآفاق العربية، ۱۴۱۹.
- عرفة، تغريد. آثار القاهرة الإسلامية من كتاب وصف مصر. القاهرة: مكتبة مدبولي، ۲۰۱۴.
- فضلی، زینب. «قاهرة فاطمی: از شهری سلطنتی تا مرکزی تمدنی برای جهان اسلام». پژوهشنامه تاریخ تمدن

فضلی؛ قاهره مملوکی؛ از توسعه شهری تا کلان شهر فرهنگی مذهبی جهان اسلام/۳۹

اسلامی، ش. ۵۷ (۱۴۰۳): ۲۳۱-۲۵۸.

فضلی، زینب. «قدرت سیاسی و تحول هویت شهری قاهره در عصر ایوبی». پژوهشنامه تاریخ اسلام، ش. ۵۳ (۱۴۰۳): ۷۷-۱۰۴.

فکری، احمد. مساجد القاهرة و مدارسها. الجزء الثاني العصر الأيوبي. [بی جا]: دار المعارف، ۲۰۰۸.
فولکف، اولج. القاهرة مدينه الف ليله و ليله. ترجمه احمد صلیحه. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۶.
القلقشندی، احمد بن علی. صبح الأعشى فی صناعة الأنشاء. القاهرة: المؤسسة المصرية العامة للتألیف و الترجمة و الطباعة و النشر، ۱۹۱۴م.

کازانوف، پول. تاریخ و وصف قلعة القاهرة. القاهرة: المكتبة العربية، ۱۹۷۴م.

کوننوپاتولو. تاریخ شهرسازی جهان اسلام. ترجمه سعید تیزقلم زنوزی. تهران: شرکت عمران و بهسازی، ۱۳۸۴.
لیون الأفریقی، حسن بن محمد الوزان الفاسی. وصف إفريقية. ترجمه محمد حجی و محمد الأخضر، بیروت: دارالغرب الاسلامی، ۱۹۸۳.

مقریزی، تقی الدین ابوالعباس احمد. السلوك لمعرفة دول الملوك. به تحقیق محمد مصطفی زیاده و عبدالفتاح عاشور. [القاهرة]: دارالکتب و الوثائق القومية، ۱۹۵۶.

مقریزی، تقی الدین ابوالعباس احمد. المواعظ و الاعتبار فی ذکر الخطط و الاثار. حققها ایمن فواد سید، لندن: مؤسسة الفرقان للتراث الاسلامی، ۱۴۱۶.

میکل، آندره و لوران هانری. اسلام و تمدن اسلامی. ترجمه حسن فروغی. تهران: سمت، ۱۳۹۳.

ناصر خسرو. سفرنامه. به کوشش محمد دبیر سیاقی. تهران: انتشارات زوار، ۱۳۸۷.

یاغی، غزوان مصطفی. منازل القاهرة و مقاعدها فی العصرین المملوکی و العثماني. القاهرة: مكتبة زهراء الشرق، ۲۰۰۴.

Al-Harithy Howayda. "The Patronage of al-Nāṣir Muhammad ibn Qalāwūn". *Mamluk Studies Review*, vol 4(2000), 219-244.

Al Sayyad, Nezar. *Cairo Histories of a City*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011.

Beirman, Iren A. "Art and Architecture in the medieval period". *The Cambridge History of Egypt*, volume One Islamic Egypt: 6 40-1517, ed. Carl F. Petry, New York: Cambridge University Press, 2008.

Berkey Jonathan Porter. *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*. Princeton: Preston University Press, 1992.

Behrens-Abuseif, Doris. "The Mamluk City". *The City in the Islamic World*. vol. 1: 295-316. ed. Salma K.

Jayyusi and others. Leiden: Brill, 2008.

Creswell, Keppel Archibald Cameron. *The Muslim architecture of Egypt*. vol. 1, New York: Hacker Art Books, 1978.

Lane-Poole, Stanley. *The story of Cairo*. London: J. M. Dent & Co., 1906.

Raymond André. "Al-Maqrizi's *Khitat* and the Urban Structure of Mamluk Cairo". *Mamluk Studies Review*, vol 7/2(2003): 145-167.

Idem. *Cairo*. tran. by W. Wood. London: Harvard University Press, 2000.

Williams John Alden. "Urbanization and Monument Construction in Mamluk Cairo". *Muqarnas*. vol. 2(1984). The Art of the Mamluks: 33-45.

Yeomans, Richard. *The Art and Architecture of Islamic Cairo*. Egypt: Garnet Pub. Limited, 2006.

Transliterated Bibliography

Abouseif, Doris. *Mi'mārī Islāmī dar Qāhirah*. translated by Ardishir Ishraqi. Tehran: Mū'assisah-yi Tarjumah va Nashr-i Āsār, 2013/1391.

Abū al-Fidā', Ismā'il ibn 'Alī. *al-Mukhtaṣar fi Akhbār al-Bashar*. researched by Muḥammad Zaynham Muḥammad et al. Cairo: Dār al-Ma'ārif, s.d.

Abū Shanār, Aḥmad Muḥammad. *Aḥamiya al-Masājid fi al-Islām*. Umān: Dār al-Mu'taz, 2020/1398.

Al-Bāshā, Ḥasan. *al-Funūn al-Islāmiya wa al-Wazā'if 'alā al-Āthār al-'Arabiya*. Cairo: Dār al-Nahḍa al-'Arabiya, 1966/1385.

Al-Qalqashandī, Aḥmad ibn 'Alī. *Ṣubḥ al-a'shā fi Ṣinā'at al-Inshā'*. Cairo: al-Mū'assisa al-Miṣriya al-'Āmah li-l-Ta'lif wa al-Tarjama wa al-Ṭibā'a wa al-Nashr, 1914/1332.

Al-Shishtawī, Muḥammad. *Mayādīn al-Qāhirah fi al-'Aṣrīn al-Mamlūkī*. Qāhirah: Dār al-Āfāq al-'Arabiya, 1999/1419.

Al-Shishtawī, Muḥammad. *Mutanazahāt al-Qāhirah fi al-'Aṣrīn al-Mamlūkī wa al-'Uthmānī*. Qāhirah: Dār al-Āfāq al-'Arabiya, 1999/1419.

Arafa, Taghrid. *Āthār al-Qāhirah al-Islāmiyya min Kitāb Vaṣf Miṣr*. al-Qāhirah: Maktaba Madbuli, 2014/1392.

Bakhtiyārī, Shahlā. "Khilāfat 'Abbāsiyān dar Miṣr". *Maqālāt va Barrisi-hā*, no. 66 (2000/1378): 204-244.

Bloom, Jonathan va Sheila Blair. "Mi'mārī Rūzigār Fāṭimiyān va Mu'āshirānishān dar Yaman, Shām, Jazīrih,

Savād". *Hunar dar Tamadun Islāmī: Mi'mārī*. Tehran: Samt, 2019/1397.

Casanova, Paul. *Tārikh va Waṣf Qalīh al-Qāhira*. Cairo: al-Maktaba al-ʿArabiyya, 1974/1394.

Cumeo, Paolo. *Tārikh Shahrāsāzi Jahān Islām*. translated by Saʿīd Tizqalam Zanūzī, Tehran: Shirkat Imrān va Bihsāzi, 2005/1384.

Fazlī, Zaynab. "Qāhīrah Fāṭimī: az Shahrī Salṭanatī tā Markazī Tamadunī barāy Jahān Islām". *Pazhūhishnāmāh Tārikh Tamadun Islāmī*, no. 57 (2024/1403): 231-258.

Fazlī, Zaynab. "Quadrat Siyāsī va Taḥavvūl Huvīyat Shahrī Qāhīrah dar 'Aṣr Ayūbī". *Pazhūhishnāmāh Tārikh Islām*, no. 53 (2024/1403): 77-104.

Fikrī, Aḥmad. *Masājīd al-Qāhīrah wa Madārisa-hā*. al-Juz' al-Thānī al-ʿAṣr al-Ayūbī. S.I. Dār al-Maʿārif, 2008/1386.

Habībī, Zahrā et al. "Mi'mārī bi Muṣābih Bayānī Siyāsī: Taʿsīr Zamīnīh-hā va Ahdāf Siyāsī bar Mi'mārī Miṣr Durīh-yi Mamālik Bahrī". *Tārikh va Tamadūn Islāmī*, no. 38 (2022/1401): 3-43.

Hourani, Albert. *Tārikh Mardumān ʿArab*. translated by ʿAlī Javāhir Kalām. Tehran: Amīr Kabīr, 2005/1384.

Ibn ʿAbd al-Zāhir, ʿAbd Allāh. *al-Rawḍa al-Bahīya al-Zāhira fi Khīṭaṭ al-Muʿīziya al-Qāhira*. researched by Ayman Fuʿād Sayyid. Cairo: Maktab al-Dār al-ʿArabiyya li-l-Kitāb, 1996/1417.

Ibn Ayās, Muḥammad ibn Aḥmad. *Badʿiʿ al-Zuhūr fi Waqāʿiʿ al-Duhūr*. researched by Muḥammad Muṣṭafā. Cairo: al-Hiyʿat al-Miṣriya al-ʿĀmma li-l-Kitāb, 1982/1402.

Ibn Ḥamad, Abū ʿAbd Allāh Muḥammad. *Akhbār Mulūk Banī ʿUbayd wa Siyarihīn*. researched by wa Dirāsa al-Tuhāmī Naqra wa ʿAbd al-Ḥalīm ʿUways. Cairo: Dār al-Ṣaḥwa, 1981/1401.

Ibn Khaldūn, ʿAbd al-Raḥmān ibn Muḥammad. *al-ʿIbar wa Diwān al-Mubtadaʿ wa al-Khabar*. researched by Ibrāhīm Shabūh. Tunis: al-Qayrawān li-l-Nashr, 2007/1385.

Ibn Khaldūn, ʿAbd al-Raḥmān ibn Muḥammad. *Riḥla Ibn Khaldūn*. researched by Muḥammad ibn Tawīt al-Ṭanjī. Beirut: Dār al-Kutub-i al-ʿIlmiyya, 2004/1425.

Ibn Muqaffaʿ, Sāwīris. *Tārikh Baṭārika al-Kanīsa al-Miṣriya*. Nashr Antoine Khater wa Oswald Burmester. Cairo: Maṭbaʿa al-Maʿhad al-ʿIlmī al-Farānsī li-l-Āthār al-Sharqiya bi-al-Qāhira, 1970/1348.

Ibn Taghribirdī, Abū al-Maḥsin Yūsuf. *Al-Nujūm al-Zāhira fi Mulūk Miṣr wa-al-Qāhira*. researched by Fahīm Muḥammad Shaltūt. Cairo: Mūʾassisa al-Miṣriya al-ʿĀmma li-l-Taʿlif wa al-Tarjama wa al-Ṭibāʿa wa

al-Nashr, 1970/1390.

Jūmār. *Waṣf Madīna al-Qāhira wa Qal'a al-Jabal*. translated by Ayman Fu'ād Sayyid. Cairo: Maktab al-Khānjī li-l-Ṭibā'a wa al-Nashr wa al-Tawzī', 1988/1408.

Liyūn al-Ifriqī, Ḥasan ibn Muḥammad al-Wazzān al-Fāsī. *Waṣf Ifriqiya*. translated by Muḥammad Ḥajī wa Muḥammad al-Akhẓar, Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1983/1403.

Maqrīzī, Taqī al-Dīn Abū al-Abbās Aḥmad. *al-Mawā'iz wa al-I'tibār fī Dhikr al-Khiṭaṭ wa al-Āthār*. researched by Ayman Fu'ād Sayyid, Landan: Mū'assisa al-Furqān li-l-Turāth al-Islāmī, 1995/1416.

Maqrīzī, Taqī al-Dīn Abū al-Abbās Aḥmad. *al-Sulūk li-Ma'rifa Duwal al-Mulūk*. researched by Muḥammad Muṣṭafā Ziyādah wa 'Abd al-Fataḥ 'Ashūr, Cairo: Dār al-Kutub wa al-Wathā'iq al-Qawmiya, 1956/1376.

Miquel, Andre va Laurens, Henry. *Islām va Tamadūn Islāmī*. translated by Ḥasan Furūghī, Tehran: Samt, 2015/1393.

Nāsir Khusrū. *Safarnāmah*. researched by Muḥammad Dabīr Siyāqī, Tehran: Intishārāt Zawwār, 2008/1387.

Sayyid, Ayman Fu'ād. *al-Qāhira Khīṭaṭu-hā wa Taṭawūru-hā al-'Umrānī*. al-Qāhira al- Hiya't al-Miṣriya al-'Āmma li-l-Kitāb, 2015/1394.

Volkov, Olga. *al-Qāhira Madīna Alf Layla wa Layla*. translated by Aḥmad Ṣulayḥah. al-Qāhira: al- Hiya't al-Miṣriya al-'Āmma li-l-Kitāb, 1986/1406.

Yāghī, Ghazwān Muṣṭafā. *Manāzil al-Qāhira wa Maqā'id-hā fī al-'Aṣriyn al-Mamlūki wa al-'Uthmānī*. Cairo: Maktaba Zahra' al-Sharq, 2004/1383.

Zakī, 'Abd al-Raḥmān. *Mawsū'at Madīna al-Qāhira fī Alf 'Ām*. Cairo: Maktab al-Anjilū al-Miṣriya, 1969/1389.

Zaydan, Jirji. *Tārīkh Miṣr al-Hadīth: Min al-Fatḥ al-Islāmī ilā Alān*. Al-Mamlakatu al-Mutaḥida: Mū'assisa Hundāvi, 2019/1397.